

TURAI TÜNDE

NAGYSZÜLŐK ÉS UNOKÁK: EGY KAPCSOLAT KÉT PÓLUSÁN

Elemzés két módszerrel¹

Benda Gyula emlékére

Az időskorhoz kapcsolódó diskurzusok többnyire negatív kicsengésűek, nagyobb hangsúlyt kapnak azok az aspektusok, melyek az életkor hátrányairól és nehézségeiről szólnak, amelyek azt mutatják meg, milyen veszteségeket jelent az életútnak ebbe a szakaszába való érkezés. A fizikai hanyatlás, a test erodálódása, a szenzomotoros képességek csökkenése, az életlehetőségek beszűkülése, az életidő fogyása mind olyan elemek, amelyek az öregkor értelmezését a kedvezőtlen látásmód felé mozdítják el. S mindezt felerősíti az az egyre dominánsabb, kontextusként jelentkező életút-konceptió, melyben a fiatalságot ruházzák fel a pozitív tartalmakkal, s varázsolják az értékeket koncentráltan magán viselő életszakaszá. A két kor közötti viszony ellentétesként való tematizálása, a közöttük lévő kapcsolatban a természetes folytatás jelentésének háttérbe süllyesztése és az ellenpontosítás hangsúlyozása csupán fokozzák az öregség veszteségként, rossz állapotként, hanyatlásként való látását. Ez a gondolkodást szabályozó beállítódás nem kedvez az öregkornak mint életszakasznak és életélménynek a megértésében, mivel a teljesség helyett az egyoldalúságba visz, akadályozva így annak lehetőségét, hogy az árnyoldalak mellett kirajzolódhassanak ennek az életszakasznak a szépségei is. Nem annak bizonyítására van szükség, hogy egyik vagy másik jobb vagy kellemesebb, nem versenyeztetni kell az életkorokat, hanem olyan olvasatokat formálni róluk, melyekben a torzító, mert féllábas megközelítés helyett a kiegyensúlyozottabbra, az ítékezés és minősítés helyett a megértésre lehet összpontosítani.

Ebben a törekvésben természetesen két lehetőség kínálkozik. Az egyik azoknak a pozitív tartalmaknak a hangsúlyozása az időskorra vonatkozóan is, melyek az életút-konstrukciókban elsősorban más korokhoz kapcsolódnak, ilyenformán igyekezve korrigálni azt a nézetet, miszerint ezek megszűnnek, és az idősek képtelenek arra, hogy ezen értékeket továbbra is magukban hordják. A felelősségvállalás, a saját élet fölötti kontroll, a döntőképeség, az önállóság nem akadnak fenn – legalábbis nem feltétlenül és főként nem általánosíthatóan – a küszöbön, amikor átlép az egyén az utolsó életszakaszba – figyelmeztet a szociálgerontológia (FEATHERSTONE–HEPWORTH, 1995, 30–33; LASLETT, 1989, 196–200; POCHE, 1997, 14–17;

¹ A tanulmány megírása idején az MTA Arany János Közalapítvány támogatásában részesültem.

WRAY, 2003, 515–525). A tudományos kutatásokkal párhuzamosan, ha nem is önzetlenül, de a kereskedelem is árnyalta az idősekhez való viszonyulást. A demográfiai változások következtében rá kellett jönnie arra, hogy az egyre népesebb harmadik generáció sem maradhat kívül a megszólítottakon, hanem előnyös őket is vásárlóként megcélozni és bevonni a fogyasztói körökbe (vö. POCHET, 1997, 65–79; SAWECHUK, 1995, 173–187). A fiatalosság megőrzése, a test karbantartása, az erőnlét fenntartása, a betegség megelőzésére irányuló preventív magatartás kialakítása nemcsak a termékértékesítők kívánalmái közé tartozik, de összhangban van az állami egészségügyi érdekekkel is, hiszen így a központi költségvetésre nehezedő egyre nagyobb teher, legalábbis részben, áthelyezhető a fogyasztók oldalára (FEATHERSTONE, 1997, 70–107).

Az időskor kedvezőtlen képének felülírására kínálkozó másik lehetőség azoknak a pozitív tartalmaknak a kiemelése, melyek ennek a kornak a sajátjai. Ebben a tanulmányban erre vállalkozom. A nagyszülővé válás, a nagyszülő–unoka kapcsolat vizsgálatával kívánok hozzájárulni azokhoz az olvasatokhoz, melyek erre az életkorra vonatkoznak. Mindezt egy szilágysági falu, Szilágytölgyes példáján teszem.² Két módszert alkalmazva: a terepmunka (intejúzás, megfigyelés) és a kérdőíves adatfelvétel eredményeit helyezem egymás mellé a céllal, hogy kiegészítsék egymást.

Az elemzés megkezdése előtt fontosnak tartom az alap kifejezések tisztázását: nem mosom egybe az időskort és a nagyszülőséget. Nagyrészt még az aktív felnőttkor tagjai az egyének, amikor megszületik unokájuk. Ennek ellenére úgy gondolom, hogyha a nagyszülővé válás nem is kimondottan az időskor eseménye, a nagyszülőség esszenciális tartozéka, sőt kiemelt fontosságú tartalma az időskornak. Része mindenekelőtt annak az igen összetett komponensegyüttesnek, amely a felnőttkortól átvezeti az egyént az időskorba (TURAI, 2004, 67–78). Ugyanakkor a gyerekkor–felnőttkor–öregkor életúttagolás és a gyerek–szülő–nagyszülő státusok párhuzama szintén az egymásba csúszáshoz járulnak hozzá. Harmadsorban pedig, miközben a nagyszülőség a felnőttkornak csak egy részét teszi/teheti ki, tehát az időbeli kiterjedtség szempontjából csak töredékesen fedi le azt, addig az időskort teljes – potenciálisan legalábbis – mértékben átöleli.

ÚJ ÉLETHELYZET, ÚJ FELADATOK, ÚJ DIMENZIÓK

A személyiségfejlődés nem áll meg a felnőttkorban, hanem halad tovább, lényegében az egész életen át tartó folyamat (BUDA, 1988, 47). A szociálpszichológiai eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a pszichológiai fejlődés az időskorra is kiterjed, és amennyiben új kihívásokkal találja szemben magát az egyén, ez a folyamat nem zárul le, ugyanis a személyiségjegyek a kor előrehaladtával nem hanyatlanak, hanem átrendeződnek (SZATMÁRI, 1988, 78).

² A településnév fiktív az adatközlők védelme érdekében.

Az unokák születése olyan új helyzetet jelent nemcsak a szülők, hanem a teljes család, benne a nagyszülők számára is, amely új érzéseket-élményeket, új feladatokat és új perspektívákat rejt magában. A harmadik generáció esetében nagymértékben hozzájárul a személyiség kiteljesedéséhez. A szülői státusból adódó szerepkör beszűkülését, a szülőség feladatainak csökkenését ellensúlyozza a nagyszülői szerepkörbe való belépés. Az új tevékenységi lehetőségek a hasznosság érzésének folyamatos fenntartásában nagy jelentőséggel bírnak. De ez a kérdésnek csupán az egyik oldala. Az unokákkal kialakított érzelmi és kommunikációs kapcsolatnak pszichoszociális hozadéka is van (vö. BUDA, 1988, 66–68). A ragaszkodás és a mély lelki kötődés megélésének olyan formája válik elérhetővé, ami belső gazdagsággal ajándékoz meg. Nem véletlen, hogy szinte valamennyi idős adatközlőm arra a kérdésre, hogy *mi a szép, mi a jó az öregkorban?* azt válaszolja, hogy az *unokák*. A szeretet érzésén túlmenően a teljesség és a beteljesedés élményét is magával hozza az új generáció. Az öregkor a megérkezés, az az életszakasz, amelyben az egész életen át tartó munka meghozza a maga eredményei (l. még LASLETT, 1989, 152–153). Illetve ez az az életszakasz, ahonnan visszatekintve mérlegre kerül az életút, ahonnan visszanézve az elégedettség vagy az elégedetlenség érzése tölti el az egyént. Az adott közösség értékrendjében a nagy megvalósítások: a család, a ház, a munka és a tisztességes élet. A családot illetően a minimális elvárás, hogy a gyerekekből *jóra való* felnőtteket neveljenek, és úgy indítsák el őket a maguk útján, hogy *nekik egy kicsivel könnyebb legyen*, mint szüleiknek volt. Ez az alapelvárás, amit a szülő önmagával és a társadalom a szülővel szemben támaszt. Ehhez képest jelenti a többletet az unokák születése, majd pedig az unokák formálódása. Ami egyben az útnak indított gyerekek nevelése sikerességének jelzője is. A szülő – most már nagyszülő – számára öröm és büszkeség forrása mindez, hiszen így válik láthatóvá, hogy eleget tett-e a reprodukció imperatívuszának – biológiai és erkölcsi értelemben egyaránt. Az unokánélküliek élete ehhez a normalitáshoz képest értelmeződik szegényebbnek, sőt értelmetlennek.

Mer azt mondják, hogy akinek nincs unokája, annak nincs se öröme, se bánata. Ilyen a közmondás. Mer nincs kinek örülni, és kiír búslujon.

A nagyszülők és az unokák kölcsönösen hozzájárulnak ahhoz, hogy egymást elhelyezzék egy tágabb szociokulturális folyamatban. A két életkori pólus hozadéka az egyéni életút perspektívájának kitérítése. A nagyszülők az unokákat az elődökhöz és általuk a múlthoz kapcsolják. „Lehetővé teszik, hogy tanuljanak a hagyományokból, értelmezzék tanulságait, s a maguk útitervének megfelelően rendezzék újra a múltat.” – mondja Somlai Péter. Mindeközben pedig „az unokák testesítik és jelenítik meg személyesen az újat, a jövőt. Ez a perspektíva, s az általa egybefoglalt ismeretek, vélemények, gondolkodási irányok, szempontok lehetővé teszik, hogy az idős emberek a jelen választásainak fényénél, tehát a még nyitott alternatívákat figyelembe véve dolgozhassák fel életútjuk tapasztalatait.” (SOMLAI, 1991, 136–137).

Az egyéni életút perspektívájának kiszélesedésébe a folyamatosság tartalmi is kódolva vannak. Az én egy tágabb dimenzióban helyezheti el magát, elődökhöz tartozik, akiket magában hordoz, akiknek a jegyeit magán viseli (*a gének csak öröklődnek*), akiknek a szokásait és tulajdonságait közvetítik és átadják neki a szocializációjában résztvevők, illetve az utódokhoz is kapcsolódik, akikben tovább tudja küldeni önmagát az eljövendő generációkba, kimenekülve így a mulandóságból, a megsemmisülésből. (...*szerintem azért is hiányzunk nekik, mer akkor, ha látnak minket, vagy a dédunokákat is, akkor ő azzal megfiatalodik, vissza tud gondolni az egykori életére.*) Ha meg is kell halni, csak a test váljék porrá, a személyiség lényeges elemei átadhatók. Értékesnek ítélt tulajdonságaik, valamint a munkájuk eredményét jelentő anyagi javak továbbvitele és további gyümölcsoztatása így tud elfogadhatóbb és megnyugtatóbb alternatívát kínálni az élet végességével szemben, valamint retrospektíve így ad értelmet az erőfeszítéseknek és fáradozásoknak.

Ebben a gondolatkörben érthető meg igazán az a megfigyelés, hogy az idősek, míg gyermekeikben inkább gyakorlatias dolgokat, szakmát, foglalkozást, életstílust akartak megvalósítani, illetve látnak megvalósulni, addig unokáik esetében a morális jegyekre tevődik át a hangsúly. Az unokák nevelésében is inkább ezen a szinten vesznek részt, és ezek lesznek azok a lényegesnek tekintett elemek, amelyeknek továbbvitelét fontosnak tartják, amelyek formálódását a következő generációban örömmel üdvözlik. Önmaguk morzsái után kutatva utódaikban, főként az alábbiak folytatásáról tesznek említést: vallásosság, szorgalom, jószívűség, barátságosság, érdeklődő természet, műveltség, törekvés, tehetség stb.

A tágabb perspektíva ugyanakkor lehetővé teszi azt is, hogy az ember minőségileg gazdagabb életet élhessen. Hiszen az önösség keretein túl, ha vannak utódai, másokért is élhet. Ez vitathatatlanul értéktelítettebb állapot ebben a közösségben, melyben az individuális értékeket elismerik ugyan, de nem helyezik a család elé, és végképp nem járulnak hozzá ahhoz, hogy felülírja azt. Amennyiben az egyéni, a családi és a társadalmi hasznosságot vetítjük rá az életútra, a vizsgált közösségben az időskorra vonatkozóan főként a családit hangsúlyozzák. A társadalom szolgálata is elismert, de csak azután, ha az előbbinek eleget tett, semmiképpen sem kerülhet előtérbe, és nem is válthatja ki azt. Az egyéni érdekek felértékelődését csak a gyerekek és fiatalok esetében fogadja türelemmel a közösség, az idősek esetében a legkevésbé, sőt egyenesen az önzőség fogalomkörébe kerülne. Ezt jelzi az is, hogy az alkalmazkodóképességet, az elnéző magatartást, a békességre való törekvést legnagyobb mértékben épp számukra írja elő az adott kultúrában kialakult normarendszer – sőt nagyszülő–unoka viszonylatban fokozottabb mértékben.

Az unoka megjelenése tehát új feladatkört és új érzelmi tartalmakat jelent a harmadik generáció számára, de ugyanakkor egy olyan új referenciapont is, amihez képest újra tudja definiálni magát a nagyszülővé lett szülő, hiszen elkerülhetetlen, hogy újraformálja identitását, harmadrészt pedig új, szélesebb perspektívákat nyit, az egyéni életút dimenzióinál értéktelítettebbeket.

A nagyszülők kapcsolathálójának kiemelt pontjai az unokák.⁴ A megszületéstől kezdve mindvégig, függetlenül minden külső tényezőtől, de még a kapcsolat esetleges belső hullámvölgyétől is. Ez a kiemelt státus akkor is megilleti az utódokat, ha távol laknak, kívül esve a gyakori kapcsolattartás határain, hiszen a közelség érzésének alapját elsősorban érzelmi és kognitív szempontok szabályozzák.

A kapcsolat elemzésében többféle tipológia is alkalmazható – például lakhelybeli távolság, életkor, közvetettség, ellátott feladatok. Az alábbiakban elsőként az unoka életkora szempontjából közelítünk. Úgy tapasztaltam ugyanis, hogy az érzelmeik intenzitása és tartalma, a kapcsolat által előhívott nagyszülői szerepkörök és unokai magatartások, valamint a kapcsolat jelentései ennek alapján lényeges árnyalati különbségeket mutatnak. Mégpedig három életszakaszt különítek el: az iskoláskort megelőzőt, az iskolás éveket és a felnőttkort.

A nagyszülők szereplehetősége az unokák első éveit illetően az elmúlt másfél évtizedben lényeges fordulatot vett. A mostani fiatal felnőttek körében nagyon sokan vannak olyanok, akikre nagymamájuk vigyázott az iskolába lépés, de különösen az óvodába kerülés előtt. A szocializmusban ugyanis az anyák számára mindössze három hónapot engedélyeztek, amit szülés után otthon tölthettek gyermekükkel. Utána menni kellett dolgozni, azt a kisebbséget leszámítva, akik háztartásbellek voltak. Faluról lévén szó, a nagymamák többnyire földműveléssel foglalkoztak, s ha jártak is a kollektív gazdaságba dolgozni, megoldható volt a gyermekre való ügyelés. Állami intézmények hiányában (bölcsőde, napközi), ők jelentették a családban a potenciális humán erőforrást, akit mozgósítani lehetett. (*Állandóan nála laktam. ...idehaza csak akkor jöttem, amikor már kellett fürdeni vagy éppen vasárnap, hogy látogassam meg őket [a szülőket]. Iskolás koromtól már hazakerültem.*) Egész életre szólóan alapozták meg az együtt töltött korai évek a nagyszülő–unoka kapcsolatot. Az összemelegedés, az életre szóló intimitás kialakulásának időszaka ez, amikor a ragaszkodás igénye és kifejezésének gyakorisága fokozottabb. Lényeges ugyanakkor a szocializáció szempontjából is. Igaz ugyan, hogy a nevelés irányvonalainak meghatározása a szülők szerepkörének része, a morális nevelésből a nagyszülő is kivette a részét. Különösképpen az együtt töltött esték teremtettek erre alkalmat, hiszen lefekvés előtt közösen végezték a napzáró vallásgyakorlatot.

³ Szeretném már most megfogalmazni és hangsúlyozni, milyen erőteljesen rimelnek az itt következő két alfejezet tanulságaira a későbbiekben bemutatásra kerülő empirikus adatfelvétel eredményei. A két módszer által feltárt ismeretek nemcsak árnyalják, de kölcsönösen erősítik is egymást.

⁴ Ennek ellenére igen kevés figyelmet szentelnek ennek. A Howard Litwin által szerkesztett tanulmánykötet például kimondottan az idősek szociális hálójával foglalkozik, de meglepő módon egyetlen tanulmány kivételével (ATTIAS-DONFUT-ROZENKIER, 1996, 31–53) nem esik szó a nagyszülő–unoka kapcsolatról (LITWIN, 1996). A francia kutatók felfigyeltek erre a hiányosságra, és az utóbbi években elkezdtek foglalkozni a nagyszülőség kérdéskörével: ATTIAS-DONFUT-SEGALAN, 2001; COHEN, 2005.

Most is a gyermekeimnek azokat az imádságokat tanítom, amiket ű annak idején megtanított nekem. Mer vót két ének, amit ű az időbű hozott, amit még az ű nagymamájától tanult. Még csúfoltak is az unokatesvéreim. Feltettek ilyen találós kérdést, hogy mi-be van meg az, hogy Elemér. A győzedelemér! Fel barátim, drága Jézus... (...) Az énekeskönyvbű tanított engem. És este. Mikor ráértünk, akkó énekelünk. Az imádságot is mondjam el? (Mondjad.) Én istenem, lányod vagyok, minden jókat tőled várok. Lefektemben, felkeltemben, én Istenem, te légy velem. Ámen. Ez olyan katolikusféle, azt hiszem. Persze, a Miatyánkot is elmondtuk, nem mindig minden este, hanem felváltva... Én Istenem, jó Istenem, becsukódik már a szemem, de a tiéd nyitva, Atyám, amíg alszom, vigyázz reám. Vigyázz kedves szüleimre, és az én testvéremre, mikor a nap újból felkel, puszi-hassuk egymást reggel. Ámen.

Ekkor alakulhatott ki a szoros összetartozás élménye is, az, hogy a nagymamára mindig lehet számítani, vele mindent meg lehet beszélni, mindig az unoka rendelkezésére áll.

Tulajdonképpen az volt, hogy édesanyám nem ért rá. Hazajött öt órakor, főzött, elvégezte, ami dolga volt a ház körül, és tulajdonképpen nekem nagyon hiányzott, hogy nem volt otthon. Nem volt egy olyan kapcsolatunk, hogy beszélgessünk nyugodtabban, tehát kevés volt az idő reá. És azért maradt a sor csak mamára.

Ez egy olyan alapot jelent, amire az egész további kapcsolat felépülhet. Ha az iskolás években is sikerül folyamatosan megőrizni a közelséget és közvetlenséget, a nagymama barátnővé válik – a nagy korkülönbség és a lényegesen eltérő élet-tapasztalatok ellenére.

Vele nagyon jól voltunk, és nagyon jól vagyunk. Mint a barátnők, mi úgy vagyunk. (...) Megértő volt. Meg ő nagyon sokat olvasott, és mind jött nekem a jó tanácsaival, és mindent lehetett vele beszélgetni. És a mai napig is.

A nagyapák számára más mozgástér kínálkozott. Valamennyire részesei lehetek a fent bemutatott alkalmaknak, de aktív szereplői kevéssé voltak. Sokkal inkább játszótársként vagy a játékok elkészítésében és megjavításában tartottak rájuk igényt, hiszen erre a szülőnek kevesebb volt az ideje és energiája.

Az 1989-es rendszerváltás után megváltozott az ország gazdasági helyzete és szociálpolitikája. Megnőtt az anyák körében a munkanélküliek és így a háztartás-beliék aránya, de ugyanakkor az alkalmazásban lévőknek is több idejük marad az újszülöttekre, hiszen két évet tölthetnek otthon. Ezzel párhuzamban a nagyszülők gyermekvigyázási alkalmi megcsappantak, és csak igen ritkán bízzák rájuk a csemetéket. A kapcsolatnak más területeit kell tehát kiaknázni. Ez különösen a nagymamák esetében igaz, hiszen a nagyapák továbbra is készíthetik és javíthatják a játékokat.

A konyha kiapadhatatlan és egyben legfontosabb forrásnak bizonyul a kényeztetésre való igénykésben. Két szempontból is: a sajátos ízek (kelt tészta, kalács-félék, levesek stb.) és a bármikor bárminek rendelkezésére áll.

Mán én ugye úgy vagyok véle, nem kell ippeg annyira rohanjak, mint a fiatalok. (...) Meg ugye, jönnek, hízelegnek, kiudvarolnak ezt is, azt is. Más a helyzet. A fiatalok is úgyibár evve a rohanásra vannak. P. [a lánya] is még olyan szigorú a fiúva. Én már nem vagyok olyan szigorú. P. meg haragszik írte, mondja, hogy egyen meg akármit, nem hogy mama süssön neki szalmakrumplit. Aztán jön a fiú, és súgja, hogy mama, ne mondd meg. Mama meg nem mondja meg, csak süti a szalmakrumplit.

Az iskoláskor ideje alatt alkalmazott gyakorlat nem mutat különbséget a rendszerváltás előtti és utáni időszakot illetően, ilyen jellegű differenciálásra tehát nincs szükség. A gyerekek kevesebb időt töltenek a nagyszülőkkel új elfoglaltságaik miatt, ha eddig vigyázott is rájuk a nagymama, ettől kezdve otthon lesznek többet. Mivel a szülői ház és a szülőkkel együtt végzett valamennyi foglalatosság jelenti a gyerekek számára a normalitást, mindaz az eltérőség, amivel a nagyszülők házában találkoznak, a különlegesség, egyfajta egzotikum jelentéskörébe kerül (pl. szekrény, padlás, pince, kamra, csűr). A közösség kulturális modellje gazdag kapcsolattartási repertoárt nyit meg ebben az életszakaszban is. A hagyományos, illetve a kedvenc ételekkel való kényeztetés a nagymama kiemelt feladatai közé tartozik mindaddig, amíg fizikai ereje ezt lehetővé teszi. Ugyanakkor a nagyszülők több szabadidejük, illetve korábbi szocializációjuk miatt el tudnak végezni olyasmit is, amire a szülőnek nincs ideje, illetve amit ő nem tanult meg – mindezekhez pedig hozzájárulhat a nagyszülő többlettudása is valamilyen speciális téren. Harmadrészt pedig fontos hangsúlyozni a nagyszülő ajándékozó szerepét. Ez nemcsak a neves alkalmakra vonatkozik (születésnap, névnap, karácsony, húsvét, keresztelő, konfirmálás, esküvő), hanem a folyamatos juttatásokra. Az unoka, akárhányszor belép a nagyszülőhöz, nem maradhat üres kézzel. Legyen akármilyen kicsi is a nyugdíj, valami apróság mindig várja a gyerekeket. És érkezni sem érik a nagyszülő üres kézzel, valamire mindig lehet számítani.

De mama is le-leugrott. A fél kettős busszal lejött, mindig a kis fonott kosárral mindig ami volt, hozott, vagy egy kosár szilvát, barackot, körtét – nagy kert van náluk (...) tele gyümölcsfával, és ilyesmit mindig hozott. Lejött a fél kettős busszal, és a fél négyessel hazament, ennyi. Két óra leugrott.

Az elmondottakat természetesen árnyalja a távolság. Ennek alapján négy csoportot különböztethetünk meg: nagyszülőkkel egy udvaron vagy a tőzsomszédban lakó unokák, a faluban máshol lakó unokák, a környező településeken élő unokák, illetve a távolabbi városokban, falvakban élő unokák. Az alkalmazott stratégiák többnyire ugyanazok, viszont a gyakorolhatóság lehetőségei eltérőek. A közvetlen közelségben lévők esetében több a közös tevékenység és beszélgetési alkalom. Viszont épp a gyakori vagy szinte állandó jelenlétből kifolyólag az ajándékok kisebb varázssal rendelkeznek, illetve a nagyszülői élettér is jobban beépül a normalitás világába, kevésbé jelenti a kaland, a különlegesség terepét. Azok, akik a faluban, bár kicsivel távolabb lagnak, nagyobb szabadsággal rendelkeznek a nagyszülő-unoka kapcsolat irányítását illetően, és saját érzelmeik, illetve szükségleteik sze-

rint maguk is alakítói ennek, ami hozzájárulhat a kapcsolat tudatosításához és tartalmainak elmélyítéséhez. A környező településeken élők többnyire hétvégén, ünnepeken (egyházi ünnepek esetében az ünnep másodnapján), illetve vakációkban találkoznak nagyszüleikkel, ami egyrészt magában hordozza az eltávolodás lehetőségét, de ugyanakkor fel is erősíti a harmadik generáció lakóterületének és életstílusának a varázsát, ellensúlyozva ezáltal a gyakorlati szinten jelenlévő szakadékokat. Az, hogy a két alternatíva közül melyik lesz az erősebb, nagymértékben függ attól, milyen lelki affinitás van a nagyszülő és az unoka között, valamint attól, hogy a szülő milyen szerepet játszik a kapcsolatban lévő hiátusok áthidalásában. A nagyobb, már önmagukban utazó unokák esetében a nagyszülő szerepkészlete bővíthet: szállásadóvá válhat. A faluban lévő diszko ugyanis az egész környék számára vonzó szórakozási hely, így az ide érkező unokák a szombati bulizás után a nagyszülőkhöz húzódnak be kialudni magukat, ahonnan majd csak vasárnap délelben mennek haza. A távolabbi településeken élőknek többnyire csak a vakációkban örvendhetnek, a velük való kapcsolat erőteljesen közvetített, a szülő képezi azt a csatornát, amin keresztül az információk közlekednek, illetve aki a találkozási alkalmakat irányítja. Ennek ellenére érzelmi síkon a kötődés lehet intenzív, s bár gyakorlati szinten ritkán aktivizálódik kapcsolatuk, ez nem feltétlenül károsítja az affektív viszonyt.

Szükséges még egy szempontot bevonni az elemzésbe. Mégpedig a második és a harmadik generáció közötti kapcsolat minőségét. A tendencia az, hogy a nagyszülő ragaszkodik és szereti az unokáját bármilyen körülmények között.

S. L. fiát elhagyta a felesége, de ő továbbra is jó viszonyt tart fenn menyével és unokájával. Maga is a fiát hibáztatja, meg különben is úgy gondolja, hogy a gyerekek nem okolhatók szüleik hibáiért. Igyekszik mindent megtenni annak érdekében, hogy ne veszítse el őket, anyagilag is támogatja őket, sőt a fiától is megköveteli ezt annak ellenére, hogy lányai már nem kiskorúak – mintegy megpróbálva kárpótolni őket azért, amit az alkoholista apa miatt és apában veszítettek, illetve minden bizonnyal a lelkifurdalás is befolyással van tetteire, amiért nem tudott jobb apát adni unokáinak, s bár közvetlenül nem okolható fia hibáiért, ezek mindenképpen jelzik szülői tevékenységének megbicsaklott sikerességét.

De aztán én ütök az asztal sarkára, s mikor [a fia] megkapja a nyugdíjat, kell adjon mindig a lányának pénzt. Nem számít, hogy 20 évet már betöltött, vagy a 18-at, mert még nem keresi meg a maga kenyerit. Még ha megkeresi is, akkor is kell adjon nekik! Nincs igazam?! A lány nem tekerő, nem diszkózik, nem csavarog, nem jár rossz társaságba, otthon ül, igenis otthon ül.

Ennek az általános igyekezetnek szab határt a konfliktusokkal terhes nagyszülő–szülő viszony. Ha nem szívesen látják egymást, akkor az első és a harmadik generáció találkozási alkalmi is meggyérülnek. Ebben a helyzetben a nagyszülő van kiszolgáltatott helyzetben, hiszen nem vehet részt aktívan a tranzakciók szabályozásában. A szülő pedig azon túlmenően, hogy nem viszi, netán nem engedi a gyereket az idősekhez, feltöltheti kedvezőtlen jelentésekkel a nagyszülő–unoka relációt. A nagyszülő lehetősége legfennebb arra terjed ki, hogy javítja, ha egy-

általán akarja, a második generációval való kapcsolatát. Az esetek gyakoriságát illetően az a jellemzőbb, hogy átmenetileg tartanak ilyen távolságot, vagy csak részben végzik el ezt az áldástalan munkát. Lényegesen ritkább, de nem példa nélküli, hogy véglegesen elszakadnak egymástól.

Sz. A. fia haláláért menyét okolja. A közöttük lévő kapcsolat teljességgel megszűnt.

...és megmondtam, hogy az édesanyjának nincs mit keresen nálunk. Űátala vót, ami vót, ű rendezte e, aszontam: az én házammá még imádkozni sincs helyed. S akkó nem engedte a gyereket se.

Utoljára hagytam a felnőtt unokák és a nagyszülők kapcsolatának bemutatását. Mégpedig azért, mert ez kissé más szempontok szerint működik, illetve eltérő formákat öltenek a megvalósulási variációk. Két új tényező jut szerephez ugyanis: az unoka önálló családot alapít, és új elfoglaltságai miatt háttérbe kerül a nagyszülő, másik részről pedig számolni kell azzal, hogy ekkorra a nagyszülő olyan életkort ér el, amikor képességeinek hanyatlása már nagymértékben korlátozza őt mindazon dolgok megtételében, amivel a nagyszülő–unoka kapcsolat formálásához eddig hozzájárult. Lényegében az állapítható meg, hogy a kapcsolatalakítási folyamat ekkorra lezárul, azok a jelentések, amelyekkel eddig sikerült feltölteni, rögzülnek, s csak a kapcsolattartás intenzitásában tapasztalható változás. Azt, ami a kapcsolat esszenciáját képezi, magukba zárják, és ebben a formában viszik tovább.

A falu határain kívül élő unokák esetében – és itt már szinte nincs is releváns különbség aszerint, hogy a szomszédos vagy távolabbi településen élnek – jelentősen elsekélyesedik a kapcsolat, és felerősödik a szülők közvetítő szerepe.

A faluban maradtak esetében is számolni kell a viszony átalakulásával. A felnőtt unoka elfoglalt, dolgozik, neveli gyerekeit, ha ideje van, szüleihez, anyósához, apósához megy, vagy komáihoz, szintén felnőtt testvéreikhez stb. A nagyszülő már alig-alig fér bele az időbe, inkább üzennek egymásnak. Jobb helyzetben vannak azok az idősek, akik még tudnak annyira járni, hogy eljőjenek ők maguk, de akik még ezt sem tudják megtenni, azoknak meg kell békülniük a várakozással. A fellazulás igaz nemcsak a találkozások gyakoriságára, de a kapcsolat tartalmaira is. Ha barátnő is volt a nagymama, az idővel már csak a múlt szép emléke lesz, mert már nem lehet megbeszélni vele az aktuális problémákat, nem érti az újonnan felmerülő kérdéseket, nem tud tanácsot adni, nem látja át az új élethelyzeteket. Leggyakoribb beszédtemaként marad a betegség és a gyógyszerek.

A kapcsolat szorossága azon esetekben örözdik meg, ahol a felnőtt unoka egy házba vagy udvarra költözik a nagyszülővel – de a viszony ekkor is átrendeződik. Az egyedül maradó, a hétköznapi gondjait megoldani már nem tudó nagyszülő segítségére többnyire saját gyerekei sietnek, de ritkán előfordul az is, hogy unokáik teszik meg a szükséges lépéseket. Jelenleg⁵ két család van, ahol ezt a megoldást választották. Mindkét esetben a férfi az unoka. Egyikük felvállalta a gondozást is, másikuk viszont a nagyapával való teendőket átengedte annak lányai feladatköré-

⁵ A gyűjtést 2004–2005-ben végeztem.

be. Az együttlét többnyire formális, és nem az érzelmi kötődés, hanem a morális kötelesség indokolja: *Egy idősebb korút muszáj kiségetni.* A közvetlen közelségben való élés, a napi többszöri érintkezés sem konvertálódik érzelmi közelséggé. Az összeköltözés is, de az együttmaradás is szükségszerű. A motivációkat illetően a két esetben közös, hogy nem alapozta meg a kapcsolatot az összetartozás tudatának a lelki mélységekbe való beágyazódása, aminek – úgy tűnik – az ideje a gyermekkor, s ez később pótolhatatlan. De különbség is van. Abban az esetben, ahol az unoka felelősséget vállalt a gondozásért, a nagymama erős, mindent irányítani akaró, a fiatalok önrendelkezését alig-alig elfogadó természete nehezíti meg az közös életet – azaz a két generációnak az autoritásra és önállóságra vonatkozó elképzelései közötti elcsúszás és a konszenzus hiánya nem az összehangoltságot segíti, hanem folyamatosan feszültségeket generál. A másik esetben a gondozás terhének implicit, de következetes elhárítása az, ami a nagyszülő–unoka kapcsolat további fejlődésének és elmélyülésének lehetőségét tartja távol. Ők csak egy udvaron laknak a nagypapával, de nem kívánják megnyitni a csatornát a felelősség átáramlása miatti aggodalmukból kifolyólag. S mivel a viszony korábbi tartalmai nem alakították ki a belső, lelkiismereti késztetést az egymás életében való nagyobb és elkötelezett szerepvállalásra, megmaradnak a minimális és formális kötelezettségek szintjén.

MI MIÉRT ÉS HOGYAN TÖLTI FEL A KAPCSOLATOT?

Ahhoz, hogy a kérdéstől eljussak a válaszhoz, két újabb kérdést kell feltennem:

- a) Mi a nagyszülő sajátja? Mi az, amit tőle és csak tőle kap meg az unoka, amit semmi és senki más nem pótolhat? Mi az esszenciája a nagyszülőségnek?
- b) Hogyan rögződik a kapcsolat, melyek azok a tényezők, amelyek belevésik a jelentéseket a kapcsolatba?

Visszacsatolnék egy korábban már említett gondolathoz: a nagyszülő szerep olyan új keret, amiben az egyén önmagának új oldalát építheti ki, hiszen személyiségfejlődése számára új terek nyílnak meg, melyekben megvalósíthat másként ki sem próbálható lehetőségeket. Új érzés, új élmény, új feladata, új élettapasztalat. Nem vetíthető egymásra a szülőség és a nagyszülőség, egymással össze nem mosható töredékei ezek az életútnak és a személyiségnek. Az eltérő életszakasz eltérő kontextusként működik, eltérő referenciákkal. Nem csupán a már elemzett szempontokról van szó, vagyis a beteljesedés, a megérkezés időszakába jutásról és az új perspektíváról, amit az unoka mint a jövő szimbóluma hoz a nagyszülő számára. Mindezekon kívül, bár részben ebből kifolyólag, azoknak a tényezőknek a jelentősége is számottevő, amelyekkel a nagyszülő járul hozzá az unoka életéhez – és ami természetesen visszatükröződik saját magára is.

A közösség viszonyrendszerébe kulturálisan kódolt nagyszülőtartalom szerint a modell a következő: a nagyszülő türelmes, megértő, kedveskedik, önzetlenül adakozó, szeretetének nincs határa. Többnyire meg is felelnek az elvárásnak, legalábbis minden igyekezettel azon vannak, hogy eleget tegyenek az igen mélyen interio-

rizált normának. A sikerességnek vannak ugyan fokozatai, de a végérvényesen elbukott nagyszülők száma elhanyagolható – és ilyenkor sem okolható csupán a harmadik generáció, mivel több szinten oszlik el a probléma.

A nagyszülő olyasmint ad az unokának, amit korábban nem tudott adni saját gyermekeinek sem, mivel korábbi kötöttségei korlátozták őt ebben, és amiről úgy gondolja, hogy csak ő adhatja meg, mivel az aktív életkorban lévő szülők ugyanazon akadályok miatt nem tudják megadni nekik. A fészekrakás, az anyagi stabilitás megteremtése, az új generáció felnevelése és sikeres útnak indítása idejüket és energiájukat fokozott mértékben vette igénybe. Kilépve ezek közül a feszültségek közül idő és energia szabadul tehát fel, amit maradéktalanul az unokáknak akarnak ajándékozni, aminek hátterét az az öröm alapozza meg, hogy *az ember megérte és látja az unokákat.*

Nem minden teher, a nevelés nem miránk hárul, a minden gond. De ugyi, amikor a mienket neveltük, fiatalok vótunk, nagyon sokat kellett küzdeni, többet kellett dógozni. Nincsen egy szülőnek annyi ideje, hogy foglalkozzon akkó a gyerekeivel. De mikor már megöregszünk, mindjárt türelmesebb az ember, és több türelme van az unokához, mint a gyerekéhez. Ha kiülünk az utcára, ezt számtalanszó elbeszéljük. És mindenki ezen a véleményen van, hogy az unokához nagyobb a türelme, mint a gyermekeihez.

Ugyanakkor lehetőség kínálkozik az új helyzetben a korrekcióra is. Az aktív szakasz gondjain és felelősségein túljutva, illetve az életút utolsó fázisába érkezve – vagy legalábbis afelé közeledve – a visszatekintés, a megvalósítások mérlegelése új értelmezésben villantja fel az elmúltakat, erényeket emel ki, de hibákra is ráirányíthatja a figyelmet. A tévedések és mulasztások súlyán enyhít a családnak egységként és folytonosságként való látása, mivel a generációk egymást követése által kitágítja az egyén lehetőségét a cselekvésben, a jóvátételben, a pótlásban, valamint az életútnak mint egységes történetnek a képzelet szintén segít abban, hogy a jelen tettei kijavítsák és felülírják a múlt gyengeségeit, fekete foltjait.

Igen, ez így van, az unokáknak mindent szabad. Azt gondolom, azért, mert a nagyszülőnek több fizikai ideje van az unokákra. De van egy másik oldala is: lehet olyasmi is, hogy a nagyszülő azt gondolja, hogy amit nem tudtam a gyermekemnek megtenni, vagy nem voltam elég türelmes, azt most bepótolom az unokámon.

A türelem, az odafigyelés, a megértés elsősorban a lelkekben és szívekben hozza meg gyümölcsüket. A nagyszülő munkája viszont nem merül ki ennyiben. Vannak ugyanis a tudásnak is olyan szegmensei, amelyeket csak ők gazdagíthatnak. Részben koruk, részben egyéni kvalitásaik miatt. Az imádkozás, a munka (a női munkákra nagyobb súllyal érvényes – például a kötés, horgolás, varrás), a hagyományos konyha, a genealógia, a személyes történelem azok a területek, amelyekben ismeretátadóként nagyobb szerepet kapnak, mint a szülők. De számtalan példa van az egyéni stratégiákra is. Hogy csak egyet említsek: az egyik nagymamának ugyan csak az átlagos hat osztályos végzettsége és egy könyvelői tanfolyama van, a családban ő az, aki aktívan kíséri az unokák iskolai munkáját. Mindhárom utódcsaládban ő tanul az unokákkal, ő kérdezi ki a leckét, ő riasztják, ha

felmérő van kilátásban, őt ébresztik fel este, ha nem tudták elkészíteni a házi feladatot kémiából, ő készíti a képességvizsgára a már 14 évest is, sőt a román fogalmazásokban is ő segít, pedig az apák jobban bírják az állam nyelvét.

Harmadsorban egy igen fontos tényezőre hívom fel a figyelmet: a nagyszülők életútjára, ami többnyire a teljesség és lezártág formájában tűnik fel az unokák szemében. Ennek két szempontból van relevanciája. Egyrészt példa vagy ellenpélda az induló nemzedék számára. Minta, amiből tanulni lehet, referenciapont, amire képest igazítani lehet a saját utakat. Megmutathatja, hogyan kell élni ahhoz, hogy a végén az ember elégedett legyen, hogy a család hálát és szeretetet akarjon viszonzni, hogy a boldogság címkéjével lehessen ellátni a legnagyobb egyéni teljesítményt, az életet (l. még SOMLAI, 1991, 136). Másrészt pedig épp ez a kép teszi lehetővé, hogy az unoka szembesüljön az életút kereteivel, a mulandósággal, a tettek felelősségével, azzal, hogy eljön az az életszakasz, amikor a korábbi cselekedetek és erőfeszítések következményeivel és eredményeivel kell beérni, illetve amikor a tettek megmérettetésre kerülnek az Isten színe előtt – lévén hogy dominánsan vallásos, túlvilágban hívő közösségről van szó.

A részfejezet második kérdésére adandó válaszomban többnyire összefoglalom a már elmondottakat. Tereptapasztalatom azt mutatja, hogy a nagyszülő–unoka kapcsolatba, ami tulajdonképpen nem több formális keretnél és lehetőségnél, az említett jelentések sikeres rögzítése és elmélyítése a következő feltételeknek való megfelelés mértékétől függ:

- érzelmi hidak kiépítése, amiben a legnagyobb hozadéka a kapcsolat korai szakaszában, vagyis az unoka első éveiben együtt töltött idő mennyiségének és minőségének van,⁶ valamint a folyamatos kedveskedésnek;⁷
- pozitív mentális kép kialakítása az unokában a nagyszülőről, amiben az egyéni élményeken túlmenően nagy szerepük van a szülőknél, hiszen azáltal, ahogyan a nagyszülőről és a vele való viszonyról beszélnek, illetve a vele szemben tanúsított magatartás által nagymértékben meghatározzák azt, hogyan tudják befogadni és feldolgozni a nagyszülő–unoka kapcsolatot;
- jelenlét anyagi javakkal az unokák életében, aminek többféle vetülete is van: az ajándékokkal újra és újra örömet szereznek; az ajándékozás alkalmas a kedveskedésre és kényeztetésre; a folyamatos juttatás a gondoskodás és törődés, valamint az odaadó, önzetlen szeretet egyik jele; a kisebb-nagyobb juttatások az unoka vágyainak elérésében nyújtanak segítséget;⁸ az odaadott

⁶ Lásd egyúttalvások.

⁷ Akármilyen furcsán is hangzik, de mind az interjúzás, mind a későbbiekben bemutatásra kerülő kérdőíves felmérés azt mutatja, hogy a nagymama konyhai tevékenysége igen áldásos, sőt hosszú távon is meghozza a maga gyümölcsseit.

⁸ A kisebb pénzösszegektől az öröklésig széles a skála. Kezdetben csupán egy-két játék vagy édesség megvásárlását jelenti, de az unoka életkorával együtt nő a juttatás összege és a hozzájárulás értékessége is. A számítógépre való gyűjtőgetetésben például, de a szakképesítés megszerzésének időszakában is jólesik, amikor a szülői támogatáshoz a nagyszülő zsebpénzt mellékel. Majd pedig a fészekrakás fázisában, amikor a nagyszülői örökségnek kiemelkedő jelentősége lehet.

tárgyakkal a nagyszülő beköltözik unokája életterébe, részévé válik annak a környezetnek, amivel utóda nap mint nap érintkezik, és mivel személyének és kapcsolatuknak jelentései beköltöznek a tárgyba mint *emlékbe*, fizikai jelenlétének megszűnésével is jelenlévő marad, sőt akár tovább is adományozódik a következő nemzedékeknek.

MÓDSZERVÁLTÁS: A KÉRDŐÍVES ADATFELVÉTEL LEHETŐSÉGEI

A terepkutatás és interjúzás mellett az unoka–nagyszülő kapcsolat vizsgálatának egyik lehetséges formája az empirikus adatszerzés. Korántsem elégséges ahhoz, hogy a téma komplex megismeréséhez vezessen, de olyan vetületeit tárja fel ennek a relációnak, melyek más módszerekkel csak megsejthetők, ám nem kimutathatók. Mivel minden megközelítésnek megvannak a korlátai, a kutatás úgy lehet a leghatékonyabb és legleleplezőbb, ha nemcsak több oldalról, de több oldalról többféle-képpen közelítünk. Nem áll szándékomban egyik módszert sem a másik hátrányára alkalmazni, sem felülírni egyiket a másikkal, netán vizsgáztatni őket, hogy melyik a jobb. Célom csupán az, hogy minél többet megtudhassak a felmerülő kérdések megválaszolása érdekében. Ebből a szempontból kínálkozik nagyon kézenfekvőnek a több módszeres stratégia, mégpedig egymást kiegészítő formában, azaz mindegyikkel azt a részletkérdést vizsgálva, aminek feltárására a legadekvátabb az alkalmazható technikák közül.

KETTŐS SZÁNDÉK

A kérdőív készítésekor két probléma megismerésének vágya motivált. Egyrészt látni akartam, hogyan vélekedik az unokák generációja az időskorról, illetve e mellett az általános kép mellett el akartam jutni a konkrétumokig, megismerve az unokák kapcsolatait nagyszüleikkel. A kérdőív tehát két részre tagolódik: két nyitott kérdéssel megpróbálja megtudni, milyen pozitív és milyen negatív tartalmakat társítanak az öregkorhoz, majd egy hosszú kérdéssorozattal kapcsolatuk különféle formáit boncolgatja.

AZ IDŐSKOR JELENTÉSEI⁹

Nemcsak megéli az ember az időskort, nemcsak tapasztalja, hanem el is gondolja: vélekedik róla, és képet formál, mégpedig életkortól függetlenül és saját belső

⁹ Ugyancsak ezt a problémakört vizsgálva korábban már végeztem egy kutatást, melyben a kérdésnek arra a részére kerestem a választ, hogy egy adott közösségben milyen szempontok alapján kerül át az egyén a felnőttkortól az öregkorba (TURAI, 2004, 67–79).

élmények nélkül is. Az öregség korántsem csupán fizikai állapot, nemcsak egy biológiai folyamat része, nagymértékben kulturális konstrukció is. És nem feltétlenül az adott életszakasz belső jelenségei alakítják azokat a jelentéseket, melyeket magukon hordoznak, hanem erőteljes szerepet játszanak a hozzárendelt értékek is.

Az életszakaszok konstruktív jellegére azok a kutatások mutattak rá elsőként, melyek az életúttagolás konszenzualitására figyeltek fel. Már maga az a tény, hogy az életidő tagolt, jól elkülönített részekre töredezett, majd pedig az, hogy átmeneti jelentéssel felruházott határjelzők léteznek, nem immanens természetű. Kulturális és történelmi fejlemény eredménye. Az előbbire vonatkozóan természetesen az antropológusok írásai között találunk elemzéseket,¹⁰ viszont nagyobb érdeklődést tanúsítottak a téma irányában a történészek (LASLETT, 1989) és a demográfusok (BOURDELAIS, 1993), akik az öregkorral magával, annak alsó küszöbével is foglalkoztak. Különösen Patrice Bourdelais munkája érdemel említést, aki a 17. századtól, az öregkor tematizálódásától kezdődően megvizsgálta, mely szempontok alapján vélték leválaszthatónak az időskort, illetve hogyan és miért változtak ezek az elképzelések. Peter Laslett szintén foglalkozik az öregkor felbukkanásával,¹¹ de már kissé átvisz abba az irányba, ami az 1990-es évektől több szociológus figyelmét is felkeltette. Elemzi ugyanis, milyen jelentéseket – főként negatívakat, mivel stigmatizációról van szó – társítottak ehhez az életszakaszhoz (LASLETT, 1989, 96–106), valamint kitér az idősek irodalombeli illusztrálására (LASLETT, 1989, 134–139). Ez utóbbi gondolathoz hasonló Pascal Pochet elemzése, aki az idősek 20. századi reprezentációjának változásait mutatja be Franciaország példáján (POCHET, 1997, 5–18). Valamivel korábbi Anne-Marie Guillemard tanulmánya, melyben a szerző nem az időskornak, hanem egy ennél többszörösen problémás, mivel még több konstrukciót magán hordó, kodifikálását tekintve gyakoribb változásoknak kitétt, tehát gyengébb kanonizálással rendelkező életszakasz, a nyugdíjas kornak a tartalmait vizsgálja (GUILLEMARD, 1972). Új koncepciót hoz a szakmában az öregkorral való gondolkodásba a test felől való közelítés. Featherstone, Hepworth és Wernick elmélete szerint a test szerepének felértékelődése felülírja az öregedéssel kapcsolatos korábbi képzeteket, és új tartalmakkal tölti fel (FEATHERSTONE–HEPWORTH, 1995, 126–150; FEATHERSTONE–WERNICK, 1995, 1–15). E köré a gondolat köré szerveződik a Featherstone–Wernick páros által szerkesztett kötet, amelyben az említetten túlmenően az idősek különféle társadalmi és kulturális képeit elemző tanulmányok is vannak (FEATHERSTONE–WERNICK, 1995).

A magam kutatásában is nagy fontosságot tulajdonítok annak, hogy feltárjam, milyen mentális képek élnek az adott közösségben az idősekről. A kutatás jelen fázisában pedig azt vizsgáltam, hogy a középiskolások, mint akik nem sokkal az önálló, felnőtt élet megkezdése előtt állnak, de még gyerekként szemlélik az idős korosztályt, hogyan látják őket, azt a korcsoportot, amitől elválasztja őket még egy másik generáció.

¹⁰ Lásd L'Homme 2003. Tematikus szám.

¹¹ A szerző által használt terminus: emergence.

Az öregség jó és rossz oldalát mérlegre téve: a diákok idős-képének negatív része kidolgozottabb, s ha fel is sorolják a pozitívumokat, ezek sem mennyiségben, sem árnyaltságban nem érik utol az előbbit. Ez az aránybeli eltolódás jelzi, hogy inkább rossz, mint jó színben látják az adott életkort.

Főként a fizikai hanyatlást említik, a betegséget, a fájdalmat, a gyengeséget, a fáradékonyságot, a munkabírás visszaesését, a tehetetlenséget, a készségek csökkenését (mozgás, hallás, látás). De a test esztétikai fontossága is szerepet kap szemléletükben: csúnyának találják az öregeket. A mentális képességek visszaesését is nemtetszéssel fogadják: felejtés, maradi gondolkodás („a kor előrehaladtával a gondolkodásmódunk és elveink elavulnak, s a fiatalok szemében – esetenként – nevetségessé válhatunk.”). A társadalmi hanyatlásra szintén érzékenyek, s az itt bekövetkezett veszteségeket is aggódva figyelik. Az időseket magányosoknak tartják, akiknek beszűkült a szociális környezetük: nincs társaságuk, otthon kell ülniük, magukra maradnak, nincs, aki segítsen nekik, védtelenek. („A rossz az, hogy a család elkülönül, mindenki a saját életét vezeti, hol külföldön, hol pedig a hazában. Ez olyan mint egy körforgás: megszületsz, megházasodol, gyerekeid lesznek, te öregszel, és ők a saját útjukat járják addig, amíg a saját gyerekeid ugyanezt teszik, mint ők.”) Az is rossz, hogy nem tisztelik őket, ki vannak szolgáltatva másoknak, és tehernek érzik magukat. Korábban ők segítettek gyermekeiknek, de most már ezt nem tudják megtenni. És eljuthatnak akár odáig is, hogy a társadalom kivetíti őket magából: nem veszik figyelembe, sőt elfelejtik őket. És már feladataik sincsenek, akár azt is érezhetik, hogy nincs szükség rájuk. („Akkor [fiatalon] még számítottak, tettek azért, hogy elérjék kitűzött céljukat. Tehát volt élet. És most céltalan életet élnek. Egyesek az élet szervesen, semleges részeinek tekintik az idős korosztályt.” „Már nem kell törődniük a mindennapi élet történeteivel, mert úgy érzik, hogy nekik úgyis mindegy.”) A magánynak további következményeit is látják: pszichés kihatásai vannak, sőt az egyik diák lelki traumáról beszél. Ráadásul kinevetik és csúfolják az időseket, holott erre a szakaszra a túlérzékenység a jellemző. Ugyanakkor az is szomorúságot hoz az életükbe, hogy nap mint nap együtt kell élniük a halál gondolatával, és számolniuk kell a végességgel. („Az öregségben kellemetlen, hogy az ember már nem fiatal, és már elmúlt az ő ideje.”) Mindehhez még hozzájárulnak az anyagi nehézségek is, a kis nyugdíj. De van, aki egészen frappánsan fogalmaz: maga az öregség a rossz, minden.

Az öregkorban nem a kiteljesedést látják, hanem a hanyatlást, a fiatalság ellentétét, amikor „a szervezet már nem igazi”. Sőt nevezik negatív jelentéstartalommal második gyermekkor, amikor az ember „nyűgösebb, zsémbesebb”, és ezért türelmesnek kell lenni velük.

Jó viszont, hogy nem kell már annyit dolgozni, nincsen annyi gond, nincsenek kihívások, vágyak. Egy nyugodt életszakasz ez, amire a békesség, a hétköznapi problémák megszűnése a jellemző. Szintén örvendetesnek tartják a sok szabadidőt, amiben az ember végre azt tehet, amit szeret, sőt korán kelnie sem kell már. Ha a társadalmi környezet nem sérül, megszépítheti az öregkort. Különösen a család szerepét hangsúlyozzák és az unokákat. Az talán a legszebb ebben a korban, hogy az ember láthatja felnőni az unokákat, nevelgetheti őket, szeretheti és szeretetheti

magát velük – mondják. A folyamatosságnak a tudás, a bölcsesség és a tapasztalatok átadásában is jelentősége van: „Szerintem az jó az öregkorban, hogy esetleg nagyszülők lehetnek, így mesélhetnek, tanácsokat adhatnak a fiataloknak. Tapasztaltabbak az élet több terén.” A boldog öregkorhoz kötnek még egy feltételt: a jól és szépen megélt életet, ami munkában, sikeresen elvégzett feladatokban, emlékekben gazdag és teljes volt, hogy elégedetten nézhessen vissza az ember a múltjára, élvezni tudja annak gyümölcsét.

A NAGYSZÜLŐ–UNOKA KAPCSOLAT EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉSE

A kérdőív másik részében az elsődleges szempontom az volt, hogy olyan kérdéseket tegyek fel, amelyek ezzel a módszerrel mérhetőek jobban, illetve amelyek kiegészíthetik a más úton nyert eredményeket. Az alapprobléma: azoknak a szálaknak a megtalálása és tartalmainak megismerése, amelyeken keresztül az unokák és a nagyszülők egymáshoz kapcsolódnak. Mivel előzetes kutatásaim alapján úgy láttam, hogy a találkozások, az érzelmi kötődés, az ajándékozás és az unokák nagyszülőkről alkotott mentális képe gyakorolnak lényeges hatást a két generáció közötti kontaktusra, kérdéseimmel ezek feltárására törekedtem.¹²

ADATFELVÉTEL

2004. december 7–17. között került sor az adatfelvételre a négy szilágysági kisváros egyikében, az itteni középiskolákban tanuló diákok körében önkitöltős módszerrel. A tölgyesi 14–18 évesek szinte valamennyien itt tanulnak. A kérdésnek ez a formája ugyankor azt is lehetővé tette, hogy megszólítsam a nem Tölgyesen lakó, de tölgyesi nagyszülőkkel rendelkezőket is – ez többnyire a városiakat jelenti, hiszen szüleik még jobbára ahhoz a generációhoz tartoznak, amelyik a szocialista iparosítás és urbanizáció következtében költözött ide. A megkérdezettek település szerinti megoszlása tehát az alábbiak szerint alakult: tölgyesi 70,2%, a városban lakók 18,8%-ot tesznek ki, míg a környék további négy falujából 11% került a mintába.

Arra kértem a diákokat, hogy akiknek Tölgyesen laknak a nagyszülei, töltsék ki a kérdőívet. Akinek anyai és apai nagyszülei is ott élnek, azok kettőt, mindkét ágra külön egyet-egyet. Mivel a kérdések a jelenben megélt kapcsolatra vonatkoznak, a nem élő nagyszülőkre nem terjedt ki a kutatás.¹³ Összesen 64 kitöltött kérdőív

¹² A kérdőív elkészítésében Posta Rozália és Tóth Pál Péter, a feldolgozásban pedig Veres Valér volt a segítségemre. Köszönöm.

¹³ Ennek a dimenzióknak a feltárása sem elvetendő, viszont ez más kérdőívvel vizsgálható, melyben a kapcsolat más aspektusai tematizálódnak.

gyűlt össze.¹⁴ Az adatok 57,1%-ban az apai, 42,9%-ban az anyai nagyszülőre vonatkoznak. A válaszolók közül 34-en fiúk, 30-an lányok voltak.

KONTEXTUSADATOK

Az említett témákat természetesen tágabb ismeretmezőben véltem szerencsésnek látni, ez tette szükségessé a nagyszülők életkörülményeire, valamint a környezetüket alkotó családi és rokonsági hálóra vonatkozó kérdéseket. A válaszok ugyanakkor, ha csak töredékesen is, de belátni engednek a tölgyesi harmadik generáció életébe.

A válaszolók nagyszülei 1911 és 1949 között születtek,¹⁵ 55 százalékuk özvegy, két nagyapa felesége halála után újrَاهázasodott, 27 esetben viszont mindkét nagyszülő él. Ha nem is sokkal, de valamennyivel többen vannak azok (58,7%), akik nem egyedül, hanem egyik gyerekükkel, illetve ennek családjával élnek egy udvaron, ezen belül is elsősorban fiúkkal maradtak egy telken (39,6%). Többnyire 4-5 személlyel gazdagszik így közvetlen környezetük.¹⁶ A szomszédság tovább bővíti a rokonság által lefedett társadalmi környezetet, s azt láthatjuk, hogy az időseket körülölelő szociális hálót meglehetősen jól átszövi a tágabb értelemben vett család. Ha nem is közvetlenül mellettük, de egy utcán belül szinte valamennyiüknek van hozzátartozójuk.

Egészségi állapotukat tekintve többségében önellátóak, 9-en szorulnak időnkénti, illetve két nagyapa állandó gondozásra. Amennyiben földdel rendelkeznek,

1. táblázat
A nagyszülők közeli környezetében élő rokonok (esetszámok)

Rokonsági fok	Tőszomszéd	Utcaszomszéd
Gyermek	5	13
Özvegy vő/meny		1
Unoka	1	4
Testvér	4	10
Özvegy sógor(nő)		5
Koma		5
Keresztgyerek		2
Unokatestvér		
(első, illetve második)	4	5
Más rokon	2	22

¹⁴ A tölgyesi nagyszülőkkel rendelkező diákok felkutatásában és a kérdőívek begyűjtésében nyújtott segítségért Turai Adél tanárnőnek tartozom köszönettel.

¹⁵ A nagymamák 1911 és 1949 között, a nagyapák 1920 és 1944 között születtek.

¹⁶ A nagyszülők 31,7% él negyedmagával, 11,1%-a pedig ötödmagával egy udvaron.

valamennyien megművelik a tulajdonukban lévő teljes területet. Kis földbirtokokról van szó elsősorban (1 hektár alatt 31,3%, 1 és 2 hektár között 20,3%), melyek megmunkálásában főként gyermekeik segítkeznek, de 10,7%-uk más munkaerőhöz folyamodik, és ugyanennyien vannak azok is, akik egyedül gazdálkodnak.

Valamennyien nyugdíjasok, de ha nyugdíjazás előtti utolsó foglalkozásukat nézzük, azt tudjuk meg, hogy többségük munkásként és földművesként dolgozott, öten voltak értelmiségiek, illetve 11 nagymama soha nem lépett be a munkaerőpiacba.

Unokákban ha nem is bővelkednek, de nagyrészt 4-5 gyermeknek örvendhetnek. Sőt 23 esetben az összes unoka Tölgyesen lakik, s csak 4 azon említések száma, mely szerint egyetlen unoka sem lakik a faluban. 12 nagyszülőnek van unokája a határokon kívül (Magyarországon, Finnországban, Moldáviában), 18-nak a megyén kívül, és 27-nek Szilágy megye különböző településein (főként abban a városban, ahol az adatfelvétel történt).

2. táblázat
Unokák száma

Unokák száma	Esetszám	Százalék
2	8	12,5
3	2	3,1
4	21	32,8
5	11	17,2
6	5	7,8
7	4	6,3
9	3	4,7
10 fölött	10	15,7

A megkérdezettek családi háttéréről annyit tudhatunk meg, hogy a bevallott nettó jövedelem szerint egyharmaduk 5 milliónál kevesebb pénzből gazdálkodik egy hónapban, szinte a fele a válaszolóknak 5 és 10 millió közötti összegből él, és 22% azoknak az aránya, akik e fölött keresnek.¹⁷ Kétharmaduknak van autója. A gyermekszám 67%-ban kettő, 14%-ban három, ennél több gyerekről 10-en tesznek említést, az egykezés nem jellemző (3%).

Az anyák többnyire inaktívok, a dolgozók között vannak munkások (29,7%), értelmiségiek (14,1%), szolgáltatásban alkalmazottak (12,5%) és vállalkozók (3,1%). Az apák között kevés az inaktív – ők főként nyugdíjasok vagy betegnyugdíjasok. Legnagyobb hányaduk munkás (57,4%), de vannak körükben értelmiségiek (16,4%), gazdálkodók (6,6%), szolgáltatásban dolgozók (3,3%) és vállalkozók (3,3%).

¹⁷ 2004-ben az egy főre jutó havi bruttó átlagkereset 8 261 491 lej volt, a nettó 5 965 285 lej.

MEGSZÁMLÁLTATTÁL. NÉHOL HÍJÁVAL TALÁLTATTÁL

Fontos résznek tekintem a kérdőív azon részét, amelynek segítségével azt vizsgálom, hogyan ítélik meg a 14–18 évesek nagyszüleit és nagyszülei generációját általában. Az így szerzett ismeretek az előbbi eredmények mellé állíthatók, hiszen ezek is ugyanarra a mentális konstrukcióra engednek következtetni. Olyan kép ez, mely egyrészt saját tapasztalataik alapján formálódik, másrészt vissza is hat arra, mit és hogyan látnak környezetükben, illetve hogyan értelmezik mindezt. Ugyanez a kölcsönös egymásra hatás érvényes a nagyszülekkel és a nagyszülők generációjával kapcsolatos észleléseikre: amit a nagyszüleikről gondolnak, kivetítik az idősekre, és amit az idősekről képzelnek, hatással van arra, milyen interpretációs mezőben helyezik el saját felmenőiket. Mindezek természetesen tükröződnek nagyszüleikhez való viszonyulásukban, erősítik vagy gyengítik érzelmi kötődésüket, illetve hozzájárulnak kapcsolatuk jelentéseinek alakításához. Az elemzést tovább árnyalja, hogy ezeket a mentális képeket részben szocializációjuk során kapják. Olyan sztereotípiákként, melyek nem feltétlenül egyeznek a konkrét helyzetek megnyilvánulásaival, kisebb-nagyobb rést hagyva a kanonizált képek és a működésbe hozott formák között. Ugyanakkor számolnunk kell a válaszok válasz voltával is, vagyis azzal, hogy a szélsőségeket megfogalmazó kijelentések elfogadottságának mértéke magában hordja az elmondhatóság és a vállalhatóság mértékét is.

Öt pozitív és öt negatív kijelentést fogalmaztam meg, arra kérve a diákokat, egyetértésüket, illetve egyet nem értésüket osztályozzák ötös skálán (a legnagyobb elfogadottságra az 5-ös utal).

Várakozásaimnak megfelelően a legtöbb egyetértő a 'Minden idős tiszteletet érdemel' kijelentés mögé sorakozott fel. Nem meglepő, hiszen ez egy alapvető és igen népszerű sztereotípiák, mely ráadásul erkölcsesztelő szereppel is fel van ruházva. Igazságértékének kétségbe vonása rosszlelkűségre, neveltlenségre, morális romlottságra utalna. A kérdés csak az volt számomra, hogy az adott kulturális közegben mekkora a normativitása most, hogyan érkezett el ennek kötelező érvényűsége a legfiatalabb generációhoz. Egyértelmű a kép: illik úgy vélekedni, hogy minden idősnek jár a feltétel nélküli tisztelet. Függetlenül attól, hogy a hétköznapi szituációkban találkoznak az időseknek számos olyan tulajdonságával, amit nem szeretnek, amihez nincs türelmük, ami miatt leértékelően gondolkodnak, beszélnek róluk. Az egyéni képnek az általánosról való ilyen mértékű leválasztása kétségkívül a mondat normajellegéről és e norma erőteljességéről vall.

Ugyanezzel a szándékkal – csak épp ellenkező előjelű minősítésre várva – fogalmaztam meg a következőt: *Az idősek terhet jelentenek a család számára.* Arra számítottam, ez lesz a legkevésbé elfogadott. Tévedtem. Nem ezt a mondatot találták a legvisszataszítóbbnak. Pedig még némi provokáció is el van rejtve benne, ami azonnali elutasítást válthatna ki – szintén az erkölcsi normatívára apellálva. A gyakorlati élet tapasztalatai felülírják a sztereotípiát, s ez már jelzi, hogy a közösség normarendszerében nem kétségbevonhatatlan az idősek létjogosultsága. A követ-

keztetés csak tendenciát jelez, az elfogadottságtól és főképp a kanonizáltságtól messze áll.

Két egymás utáni kijelentés egymás kiegészítője: *Hasznos dolog tanácsot kérni a nagyszülőtől*, illetve *Akkor is tanácsot adnak a nagyszülők, amikor nem kéne*. Elvileg ellenkező előjelűek, akár egymás tükörképei is lehetnének. Az egymással való szembefordulás vagy szembe nem fordulás mértéke azt teszi láthatóvá, mekkora a távolság a között a határvonal között, amit a nagyszülők, illetve amit az unokák vonnak meg a tanács és a beleszólás között. Az elfogadottság értékeinek ugyanazon a minősítési zónán belül való elhelyezkedése (mindkettő esetében többben vannak az egyetértők) jelzi, hogy meglehetősen eltérő módon, sőt ellentétesen vélekedik a két generáció arról, hogy mi tartozik a tanács és mi a beleszólás keretei közé. De mivel a mérleg nem billen át a negatív kijelentés nagyobb elfogadottsága javára, ha a feszültséget erőteljesnek értékeljük is, nem tekinthető mindent áthatónak, megoldhatatlan problémákat okozónak.

A nagyszülők iránti érzelmek és a kötődés mértékének feltárására törekedtem két kérdéssel, illetve kissé implicitebb módon egy harmadikkal is. A nagyszülőkkel készített interjúk tapasztalatai után arra számítottam, az unokák oldaláról is többen lesznek azok, akik a két generáció kapcsolatát súrlódásmentesnek és megértéssel telinek érzélik. *(A nagyszülők megértőbbek és türelmesebbek, mint a szülők.)* A felek értelmezésének eltérőségére a tapasztalatok különbözősége ad magyarázatot. A családon belüli kapcsolatokat ért változások következtében mást értenek szigorúságon, türelmen, netán kényeztetésen a nagyszülők, mint unokáik. Hiába engedékenyebbek unokáikkal szemben, mint gyermekeikkel voltak, mégsem olyan mértékű ez, hogy az unokák erőteljesebbnek érzékeljék, mint amit szüleik részéről kapnak. Jól mutatja tehát ez is az azonos élethelyzetek eltérő dekódolását az első és a harmadik korcsoport részéről.

Ha megöregszem, szeretnék olyan nagymama/nagyapa lenni, mint amilyenek a nagyszüleim. – kijelentéssel való egyetértés, úgy vélem, a nagyszülőkkel való elégedettséget, illetve a velük való érzelmi azonosulást jelzi. Nagyjából erről szól az *'El tudom képzelni, hogy felnőttként egy udvaron éljek nagyszüleimmel'* mondat is. De csak részben. Magában hordozza a kapcsolatuk konfliktusosságáról való vélekedésüket is (visszacsatolva ezzel a tanács és beleszólás kérdésköréhez), valamint a majdani önálló élettér megosztásának elképzelhetőségét egy idősebb generációval vagy egyáltalán egy másik családmaggal.

Szinte valamennyien tapasztalják az idősek hasznosságát, és korántsem gondolják úgy, hogy már csak a halál van hátra számukra. Ennek és annak ellenére, hogy a megkérdezettek nagyszüleinek környezetét belakják az utódok és a rokonok (lásd fentebb), mégsem a jól integrált idősek képét rajzolják meg a diákok: nem gondolják az áltagosnál nagyobb mértékben, hogy az idősek ne lennének magányosak. Ugyanakkor valószínűleg ők maguk sem törekednek túlságosan ennek a pótlására, mivel kissé unalmasnak tartják őket. (L. 1. melléklet)

Összességében a pozitív tartalmú kijelentések örvendenek nagyobb elfogadottságnak, a negatívakkal szemben erőteljesebb az elutasítás. És a végletez való közelség is a pozitív póluson a nagyobb. Megfogalmazhatjuk tehát, hogy az idősek-

ről kedvező kép él unokáikban. Az attitűdkijelentésekre adott válaszok mindenképpen feljogosítanak erre a következtetésre, és a nyitott kérdések elemzése is azt mutatja, hogy nagymértékű empátiát tanúsítanak az idősek iránt, ami semmiképpen sem az elutasításukra vall.

ADOK-KAPOK – HÁROM SZINTEN

A nagyszülő–unoka kapcsolat minőségét a két világ találkozási pontjai alakítják: ezeknek a találkozásoknak a számossága, az egyes átfedési területek nagysága, valamint az ezeken keresztül történő oda-vissza áramlás jellege és mértéke. Három szempont alapján különíthetők el az érintkezési lehetőségek. A változókat gyakorlati, érzelmi és mentális dimenziókba tartozóknak tekintem, de mivel ezek laboratóriumi elválasztása lehetetlen, a bennük lévő domináns jelleg alapján formálok kategóriákat.

A gyakorlati kapcsolattartás keretei a találkozások és a segítségi alkalmak. Lehetne mindkettő akár érzelmi is, mégsem ez az elsődleges jellemzőjük. A két generáció találkozási gyakoriságait a felnőttek határozzák meg, és igen kevésbé játszik benne szerepet az unoka belső igénye, vagyis az önkéntessége. Ugyanez a szempont érvényesül a fiatalok segítségnyújtásában is. Bár többnyire feladatot vállalnak (/kapnak) a nagyszülők terheinek könnyítésében, hiszen bevásárlásban, házimunkában, földművelésben a válaszolóknak közel fele részt vesz (L. 3. melléklet), ez esetben is a külső, és nem a belső indíttatás a meghatározó. Nincsenek ugyanis szignifikáns kapcsolatban egyetlen érzelmi tartalmat hordozó változóval sem.

Atmeneti jellege van a gyakorlati és az érzelmi szféra között az ajándékozásnak és a nagyszülőhöz kéréssel való fordulásnak, de mivel nem az előbbit, hanem az utóbbit kifejező válaszokkal vannak szignifikáns kapcsolatban, indokoltabbnak tartom idesorolásukat. Az ajándék fogalmának értelmezhetősége is ezt a döntést erősíti. Relatív ugyanis, hogy mit tekintenek, mit észlelnek ajándéknak. A hétköznapi nyelvhasználatból kifolyólag adott ez alatt az alkalomhoz kötött vagy a valami miatt kiemelkedő adást érteni. Éppen ezért a kérdőívben a szó jelentését tágitva fogalmaztam, céloztam ugyanis az apró figyelmességekre is. Viszont mind az itt adott válaszokban, mind a későbbiekben, az ajándéktárgyak felsorolásakor világossá válik, hogy a mindennapi, úgymond jelentőség nélküli figyelmességek (pl. sütemény, gyümölcs, más apróságok adása) nem számítanak ajándéknak. Bár valamennyien el vannak halmozva kedvességekkel, sőt szinte mindannyian (92%) szoktak pénzt kapni a különféle ajándéktárgyakon kívül, nem feltétlenül jellemző a kölcsönösség. A diákoknak alig több mint fele szokott saját maga adni, és ezek is elsősorban alkalmakhoz kötöttek (születésnaphoz, névnaphoz).

A nagyszülőhöz kéréssel való fordulást négy olyan változó alapján próbáltam mérni, melyeket relevánsnak éreztem az adott generáció szempontjából. Arra kértem a diákokat, készítsenek sorrendet, azaz számozzák meg, hogy lelki problémáikkal, döntéseikkel, pályaválasztással kapcsolatos bizonytalanságaikkal, illetve pénzkéréssel milyen sorrendben fordulnak szülőhöz, nagyszülőhöz, testvérhez,

baráthoz, tanárhoz, más rokonhoz és más nem rokonhoz. Valamennyi esetben a szülő az első, a nagyszülő többnyire a negyedik a barát és a testvér után, viszont a pénzkérés esetében előtérbe kerül, s míg a többi alkalmakkor a nukleáris család és közé beekelődik egy külső személy, a barát, anyagi támaszként ő következik rögtön a szűk családi kör után. (L. 4. melléklet)

Az érzelmi kötődés mérése volt a szándékom azzal a három kérdéssel, mellyel azt boncolgattam, mennyiben jelent „egzotikumot” a nagyszülők világa unokáik számára. A korai évek együtt-töltése és összeemelegedése, a nagyszülői ház rejtelmeinek felfedezési vágya, a nagymama konyhájának ízei olyan élmények, melyek különlegességet hozhatnak a megszokott otthoni, szülői környezettel szemben. Az első kettő esetében nincsen lényeges eltérés az igenlő és a nemleges választ adók között, viszont a nagymama ételei lenyűgözik az unokák kétharmadát. (L. 5. melléklet) Kiapadhatatlan forrása a finomságoknak a nagymama konyhája, számtalan példát hoznak fel arra, amit az anya már nem készít, vagy korántsem olyan ízletesen, mint a nagymama – az előbbire példa a kenyér, a kürtöskalács, a szilvalekvár, a derelye, a tejfőlös csirke, az aranygaluska, a levesbe való tészta, a szalonnás rántotta, a csörege, a főtt málé, a pástétom, az utóbbira a töltött káposzta, a palacsinta, az ízes kifli, a paszulyleves, a húsleves, a hagymamártás, a savanyúság, a paprikás csirke, a lepény stb.

A nagyszülőre való hasonlítás csekély mértékben tekinthető objektíven megítélhetőnek, ebben is elsősorban az érzelmi szempontok kapnak szerepet: az határozza meg, hogy az unoka a környezetében élőkkel mennyire elégedett, kit ítél meg pozitívan, kivel szemben érez affinitást, illetve kivel és milyen mértékben akar/tud azonosulni. A felsoroltak közül a fizikai hasonlóság az, amit leginkább befolyásolhat mások szeme és vélekedése, a többi inkább a belső vállalhatóságnak és az elsősorban szubjektív alapú észlelésnek a függvénye. Jól rajzolódik ki ez a válaszokban. Átlagosan nem nagy hajlamot mutatnak a nagyszülőkkel való azonosulásra. A hasonlóságokban a fizikai a domináns, ám a belső választáson alapuló szempontok ennél kisebb mértékű nyitottságot jeleznek a nagyszülők világában való részesülés és ennek jellemzői folytatásának vállalása irányába, a legmagasabb elfogadottságnak örvendő (természetbeni és vallásosságbeli hasonlóság) is legfeljebb a 30% köré csoportosulnak, illetve szinte ugyanekkora erősségű a két világ ilyen jellegű találkozásának elutasítása (27,4%-a a diákoknak semmilyen szempontból nem hasonlítja magát nagyszüleivel). (L. 6. melléklet)

A legtisztábban érzelmi alapú szempont a szeretettség érzése. Azt kértem, mondják meg, hogy véleményük szerint hányadiknak szereti őket nagymamájuk vagy nagyapjuk unokatestvéreik közül. (L. 7. melléklet) A *nincs különbség* választ inkább a diplomácia, mintsem az őszinteség számlájára írtam, és nem gondolom, hogy különösebb figyelmet érdemelne. Inkább a két végletet tartom fontosnak és szóra érdemesnek. A diákok egyharmada tekinti magát kedvencnek, ami véleményem szerint nem kis arány ahhoz képest, hogy a válaszolók között nincs senki, aki egyedüli unoka lenne, sőt többnyire 4-5-en vannak unokatestvérek, tehát osztozniuk kell a nagyszülői szereteten. A skála másik vége is megér néhány megjegyzést. Szinte 10% jelenti ki, hogy ő nem valahányadik, hanem egyenesen az utolsó

a szeretettek között. Hogy kik ők? Elsősorban a Tölgyesen élők (két kivétel van), akik a gyakorlati szintű kapcsolattartás legteljesebb formáját élik meg nagyszülőkkel, akik napi kontaktusban vannak velük (ezt mutatja a találkozási gyakoriság és a szeretettség mértékének keresztábrája), és nem azok, akik ritkán, akár még havi rendszerességgel sem látják egymást. Ugyanakkor az sem mondható el, hogy azok érzik kevésbé szeretettnek magukat, ahol sok az unokatestvér, ahol sokuknak kell osztozniuk a nagyszülő kedvességén. A 4-6 unokájú nagymamák és nagyapák esetében dominál a nem szeretettség érzése. Amennyiben külön nézzük meg a nagymamák és a nagyapák részéről észlelt szeretetet, azt láthatjuk, hogy az előbbiekkal vannak melegebb érzelmi kapcsolatban: többen vannak azok, akik úgy érzékelik, a nagymama kedvencei, és kevesebben azok, akik szerint a nagymama utolsónak szereti őket. Itt még nem is olyan nagyok a különbségek, de ha annak gyakoriságát mérjük, hogy maguk az unokák kit szeretnek jobban, világossá válik, hogy kit éreznek a szívükhöz közelebb: 57,2% a nagymamát szereti jobban, 23,8% a nagyapát, és 19% mondja azt, hogy mindkettőt egyformán, vagyis megmarad a *jólneveltség* határain belül.

Végül arra keresem a választ, mennyiben tekintik és használják a nagyszülőket valamilyen tudás forrásaként, azaz melyek a két generáció mentális dimenziói közötti csatornák. Ebben az esetben is, természetesen, két oldala van a kérdésnek: mi az a tudás, amit a nagyszülők igyekeznek közvetíteni a harmadik generációnak, illetve melyek a nagyszülők tudáshalmazának azon szegmensei, melyeket az unokák tudásként értékelnek és amelyek átvételére nyitottak. Mivel a kérdőív az unokákat szólította meg, ez utóbbiról tudunk meg többet, az előbbiről csak impliciten jutunk információkhoz, amennyiben el tudja rejteni magát az utóbbiban.

Egyetlen dolog van, aminek – úgy tűnik – az idősek a specialistái: a genealógia. Ez az a tudás, melynek ők a legjobb ismerői, s amennyiben ezzel kapcsolatos ismeretekhez akarnak hozzáférni, egyértelműen hozzájuk szoktak fordulni. Az illemnek, vagyis az adott közösség normarendszerének ismeretében szintén nagy szerepük van az időseknek, de ennek a tudásnak a megítélése már nem derül ki ebből az adatsorból. A tölgyesi társadalom kanonizált viselkedési szabályait nagymértékben bírják az idősek, jelzik az itt adott válaszok, de az attitűdkijelentésekből már azt is megsejthetjük, hogy mennyiben tekintik ezt a fiatalok beleszólásnak, azaz elutasítandó tudásnak, és mennyiben használhatóan/használónak. Leginkább a hagyományos világhoz tartozó tudás hordozóinak tekintik őket: a falu múltjához, szokásaihoz kötődő, valamint az egyházgyakorlathoz szükséges ismeretanyag birtokosai az idősek, de erre a tudásra valamivel kevésbé fogékonyak. Még kisebb mértékben tartanak igényt a gyakorlati életben az idősek ismereteire. Ezeket tekintik leginkább használhatatlannak, meghaladottnak. Sem a gazdálkodás, sem az egészség fenntartása nem olyan tudás alapján működik már, mint ahogyan azt még ez a generáció képzei, de leginkább a háztartásvezetés, a konyhai tudás változott meg. (L. 8. melléklet)

A SZÍVEKBE KÖLTÖZÖTT NAGYSZÜLŐK

Már az előbbieken is láthatóvá vált, hogy az unokákat leginkább az érzelmi tartalmú szálak kötik nagyszüleikhez. Ezek azok a kapcsok, melyeken keresztül a két generáció érintkezik egymással, s melyek összefűzik őket. A további vizsgálat eredményei ismét ezt fogják bizonyítani. Független változókat kerestem a nagyszülő–unoka kapcsolat szorosságának magyarázására. A függő változókat vegyesen válogattam az előbb bemutatott három szintről, és azt próbáltam leleplezni, mi működteti őket a háttérből.

Az objektív változók nem voltak a segítségemre. Sem a család társadalmi és gazdasági státusa, sem a nem, sem a vallásosság, sem a testvérek száma, sem az unokák száma, sem a nagyszülő anyai vagy apai ági volta nem mutattak szignifikáns kapcsolatot más változókkal. A lakhely is csupán annyiban, hogy akik Tölgyesen laknak, gyakrabban találkoznak felmenőikkel és többet segítenek nekik, de ennek megállapításához nem szükséges sem empirikus adatfelvétel, sem semmiféle értelmezés. Viszont érdemes felfigyelni a szignifikancia hiányára, arra, hogy a fizikai közelség, a gyakori találkozások nem elégségesek ahhoz, hogy az unokák lelki kötődést érezzenek nagyszüleik iránt. Attól, hogy folyamatosan jelen vannak egymás életében, hogy állandó a kontaktus közöttük, ami ráadásul lényegesen szélesebb skálájú a falu határain kívül lakókhöz képest, még nem jelenti azt, hogy érzelmileg is osztozni kívánnak velük. Nem óhajtanak nagyobb mértékben azonosulni velük (hasonlóságok), nem fordulnak hozzájuk szívesebben tanácsért, pénzért, lelki támaszért, nem akarnak többet tanulni tőlük, nem érzik jobban szeretve magukat, nem él bennük pozitívabb kép róluk. Úgy vélem, beszédek ezek az eredmények.

Ha a gyakorlati és az érzelmi szféra közötti kapcsolatot tovább boncolgatjuk, más változók is mozgásba hozhatók. Azok a diákok, akiket kisebb korokban gyakran hagytak nagyszüleiknél, illetve azok, akiket elkényeztet a nagymama konyhájának remekeivel, szignifikánsan többen tekintik őket követendő mintának, elégedettek velük, sőt vágnak a velük való azonosulásra, mondván, hogy ha megöregszene, szeretnének ugyanilyen nagyszülők lenni. Nem véletlen, hiszen azok, akik sokszor aludtak egykor nagyszüleikkel, lelki hasonlóságot is észlelnek.

Ha a két dimenzió közötti kapcsolatot fordított irányban nézzük, megtudhatjuk, hogy azok fordulnak szívesebben a nagyszülőkhöz döntéseik megbeszélésével, pályaválasztási problémáikkal, pénzkéréssel, akik megértőbbnek, türelmesebbnek tartják őket szüleiknél, illetve akik szeretnének hozzájuk hasonlítani idős korukban.

Hadd időzzek el itt egy pillanatra, s helyezzek egymás mellé néhány változót: szignifikáns kapcsolatban van a pályaválasztási dilemmákban nagyszülőtől való tanácskérés a fizikai hasonlóság észlelésével/vállalásával, valamint a vágygal, hogy ugyanilyen nagyszülővé váljanak majdan. Vitathatatlan összhangban áll mindez Boreczky Ágnes kutatási eredményeivel, amelyek azt mutatják, hogy az egyes generációk által bejárt életút erősen magán hordozza a szimbolikus vagy „virtuális” család jegyeit, ami a szűk családi körön túlmenően magában foglalja a

képzeletben élő tagokat is (BORECKZY, 2004). A jelen kutatás is ezt a folyamatosságot jelzi, vagyis hogy a szoros érzelmi kapcsolatok hatással vannak a jövőformáló elképzelésekre generációkon túlmenően is.

A mentális és gyakorlati jellegű változók közötti kapcsolat összhangban van a már elmondottakkal. Minél gyakrabban találkoznak, annál jobban érzékelik úgy, hogy a nagyszülők akkor is tanácsot adnak, amikor nem kéne, vagyis annál nagyobb a feszültség a két generáció között a tanács és a beleszólás határainak értelmezésében. Akik pedig úgy gondolják, hogy a nagyszülők nincsenek hasznukra tanácsaikkal, csak bosszantják őket ezekkel, döntéseik megbeszélésével sem fognak hozzájuk fordulni, s így nem adják meg az alkalmat a nagyszülőknek arra, hogy mélyebben részeseivé válhassanak világuknak. Am akik gondolkodásbeli hasonlóságot észlelnek, azok szívesebben látogatják nagyszüleiket, körükben vannak többségben azok, aki a felnőttek közül leginkább nagyszüleiket választják, hogy meglátogassák őket. Illetve akik pénzkéréssel nagyszüleiket megkereshetik, azok szignifikánsan kevesebben vélekednek úgy, hogy az idősek terhet jelentenek a család számára.

Az érzelmi és a mentális szintek között is működik az átjárás. Minél nagyobb mértékben érzik magukat szeretve, annál jobban hajlanak arra, hogy elutasítsák a negatív tartalmú attitűdkijelentéseket. Illetve minél inkább használhatónak vélik nagyszüleik tudását, és fordulnak ez ügyben kérdéssel hozzájuk, annál erőteljesebben érzik a hasonlósági vágyat velük, s kívánnak ilyenek lenni idős korukra.

Szoros tehát a kapcsolat a szeretettség érzése és a szeretetnyújtásra való készség, valamint az idősekről/nagyszülőkről alkotott pozitív kép között. Banálisnak hangzik ez a megállapítás, mégsem az, ha a fentebb elmondottakra gondolunk. Kézenfekvőnek tűnt volna, hogy akik közelebb élnek nagyszüleikhez, és gyakrabban találkoznak velük, jobban is kötődnek hozzájuk. De a hipotézist megdöntötte a részletekbe menő, sok szempontra kiterjedő elemzés.

Végül térjünk vissza még egyszer az attitűdkijelentésekre, és faktoranalízis segítségével nézzük meg, hogy a nagyszülőkről és idősekről való vélekedésben milyen csoportokba rendeződnek az unokák, mely tényezőknek van csoportformáló szerepük, illetve melyik milyen mértékben vesz részt ezek alakításában. Az elemzés három faktort jelenít meg, melyek a teljes variancia 45%-át magyarázzák, a rotált faktorok esetén az első a variancia 19,1%-át, a második a 15,1%-át, a harmadik pedig a 10,8%-át magyarázza. (L. 9. melléklet)

A faktorok alapján elkülönített csoportok közül az dominál, amelyik kedvező képet hordoz magában az idősekről. Azok vannak többségben, akik valamennyi pozitív tartalmú kijelentéssel egyetértenek. Ha jellemezni akarjuk őket, elmondhatjuk, hogy jó kommunikációs viszonyban vannak nagyszüleikkel (a tanácsot nem beleszólásnak érzékelik, nem untatja őket a nagyszülőkkel való beszélgetés); valószínűleg azért nem látják őket magányosnak, mert ők is részesei nagyszülőjük szociális hálójának; egyetértően és elfogadóan, nem pedig kritikai élel minősítik személyiségüket, aminek következtében mintaadónak tekintik őket saját maguk számára; szívesen vannak velük, mivel sok megértést és türelmet kapnak tőlük; illetve annyira jónak vélik kapcsolatukat, hogy akár a közvetlen és állandó együtt-

léte, a velük való együttélést is el tudják képzelni. A második csoportot ennek az ellentéte képviseli, nem egy átmeneti kategória, hanem mindenféle fokozat nélkül rögtön a másik véglet. Ezekben az unokákban negatív kép él nagyszüleikről, nem dédelgetnek meleg érzelmeket irányukban, nem szívesen vannak a körükben. Az idősökben nem sok érdekeset találnak a maguk számára, unalmasnak tartják őket; a társadalmi szerepüket is befejezettnek látják, akiknek már nincsenek feladataik, akiknek már sok hasznát nem lehet venni, akiknek egyetlen dolguk van csak: ki lépni az életből. Sőt nem is kéne már itt lenniük, mert csak akadályozzák a környezetükben élőket, teherként nehezdednek rájuk. A köztes kategóriát a harmadik alkotja. Ambivalensnek tűnik az idősökhöz való viszonyulásuk, a negatív és a pozitív pólushoz tartozó érzelmekből is hordoznak magukban. Az első csoporthoz képest is nagyobb mértékben gondolják türelmesnek és megértőnek nagyszüleiket, és ez az, amit leginkább értékelnek bennük. Azt viszont már nem szeretik, ha véleményét formálnak tetteikről, ha nevelni próbálják őket, ha úgymond beleavatkoznak az életükbe. Ezt nem tolerálják, mert azt várják el, hogy nagymérvű elfogadókészséggel viseltessenek irányukban.

AZ ÖSSZEHATÁS

Az eredmények egymás mellé kerülése azt mutatja, hogy a nagyszülő–unoka reláció a fejekben és – elsősorban – a szívekben él. Ez az, ahonnan a kisugárzás történik a gyakorlati életre, ami meghatározza a kapcsolat hétköznapi realizálódását. És nem fordítva. A fizikai közelségnek csak egy formában van relevanciája. Csak akkor tudja fölülírni az érzelmi és mentális síkhoz tartozó kötődéseket, ha a korai gyermekkorban az unoka sok időt töltött nagyszüleivel, ha részei voltak egymás közvetlen, intim világának – ez erős bázisát képezi a további összetartozás-érzésnek. Ennek hiányában hiábavalóak a szülői kezdeményezésre szaporított találkozási alkalmak, a közös udvaron vagy a szomszédságban való élés, mindez nem elégséges. A kapcsolat minőségére más tényezők vannak kedvező hatással: az idősekről és nagyszüleiről kapott és interiorizált pozitív kép, valamint a belső, érzelmi affinitás.

IRODALOM

- ANGELUSZ Róbert–TARDOS Róbert (szerk.)
1991 *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest, Magyar Közvéleménykutató Intézet
- ATTIAS-DONFUT, Claudine
1988 *Sociologie des générations. L'empreinte du temps*. Paris, Presses Universitaires de France
- ATTIAS-DONFUT, Claudine–ROZENKIER, Alain
1996 The Lineage-Structured Social Networks of Older People in France. In: LITWIN, Howard (szerk.): *The Social Networks of Older People. A Cross-National Analysis*. 31–53. Westport, Connecticut–London, Praeger Publishers

- ATTIAS-DONFUT, Claudine–SEGALIN, Matrine (szerk.)
2001 *Le siècle des grands-parents. Une génération phare, ici et ailleurs*. Paris, Éditions Autrement
- BORECKZY Ágnes
2004 *A szimbolikus család. Az értelmezés idejének és terének kiterjesztése*. Budapest, Gondolat
- BOURDELAIS, Patrice
1993 *Le nouvel âge de la vieillesse. Histoire du vieillissement de la population*. Paris, Édition Odile Jacob
- BUDA Béla
1988 Személyiség és emberi kapcsolatok az öregkorban. In: SZÉMAN ZSUSZA (szerk.): *Nyugdíjkor(határ?)* 47–76. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Magyar Nők Országos Tanácsa
- COHEN, Véronique (szerk.)
2005 *Grands-mères. Un amour tendre et féroce*. Paris, Éditions Autrement
- FEATHERSTONE, Mike–HEPWORTH, Mike
1995 Images of Positive Aging. A Case Study of Retirement Choice Magazine. In: FEATHERSTONE, Mike–WERNICK, Andrew (szerk.): *Images of Aging. Cultural Representations of later life*. 29–47. London–New York, Routledge
- 1997 Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. In: FEATHERSTONE, Mike–HEPWORTH, Mike–TURNER, Bryan S.: *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális teória*. 126–150. Budapest, Józsefvegy Könyvek
- FEATHERSTONE, Mike–WERNICK, Andrew
1995 Introduction. In: FEATHERSTONE, Mike–WERNICK, Andrew (szerk.): *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*. 1–15. London–New York, Routledge
- FEATHERSTONE, Mike–WERNICK, Andrew (szerk.)
1995 *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*. 1–15. London–New York, Routledge
- GUILLEMARD, Anne-Marie
1972 *La retraite: une mort sociale. Sociologie des conduites en situation de retraite*. Paris–Mouton–La Haye, École Pratique des Hautes Études – Mouton&Co.
- KNOKE, David–KUKLINSKI, James H.
1988 *Hálózatelemzés*. Szociológiai Figyelő, 4, 3, 93–114.
- LASLETT, Peter
1989 *A Fresh Map of Life. The Emergence of the Third Age*. London, Weidenfeld and Nicolson
- L'Homme
2003 *L'Homme*. Revue Française d'Anthropologie. 167–168, juillet/décembre. (Tematikus szám)
- LITWIN, Howard (szerk.)
1995 *The Social Networks of Older People. A Cross-National Analysis*. Westport, Connecticut–London, Praeger Publishers
- MEZEI Elemér–VERES Valér
2001 *Társadalomstatisztika. Egyetemi jegyzet*. Kolozsvár, Egyetemi Kiadó
- MOKSONY Ferenc
1999 *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest, Osiris

POCHET, Pascal

1997 *Les personnes âgées*. Paris, Édition La Découverte

SAWECHUK, Kimberly Anne

1995 From Gloom to Boom. Age, Identity and Target Marketing. In: FEATHERSTONE, Mike–WERNICK, Andrew (szerk.): *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*. 173–187. London–New York, Routledge

SOMLAI Péter

1991 Nagyszülők és unokák Budapesten. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. 129–147. Budapest, Gondolat

SZATMÁRI Marianna

1988 Utak a kiegyensúlyozott öregedés felé. In: SZÉMAN Zsuzsa (szerk.): *Nyugdíjkor(határ?)* 77–100. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Magyar Nők Országos Tanácsa

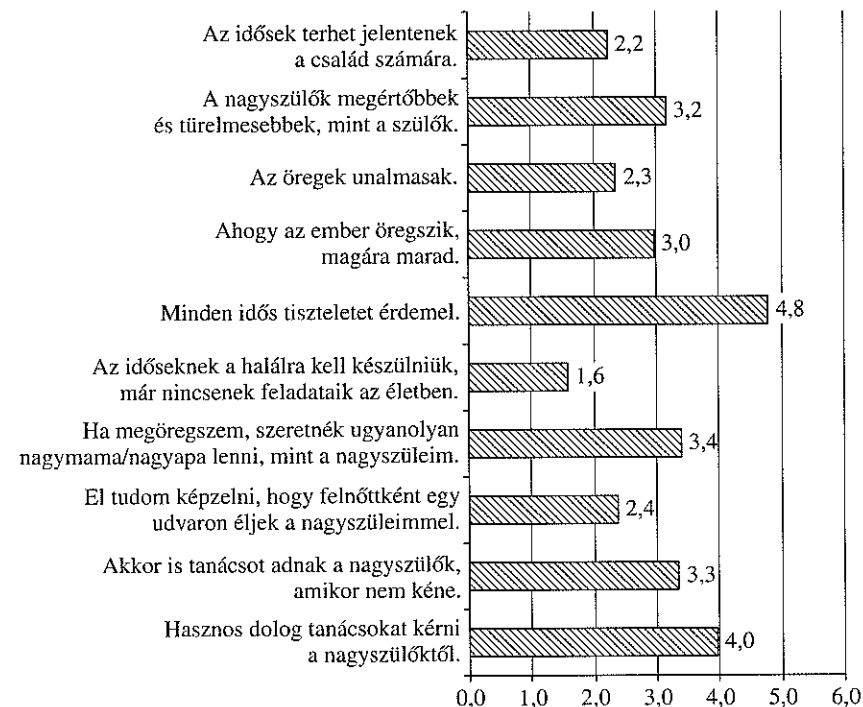
TURAI Tünde

2004 *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság

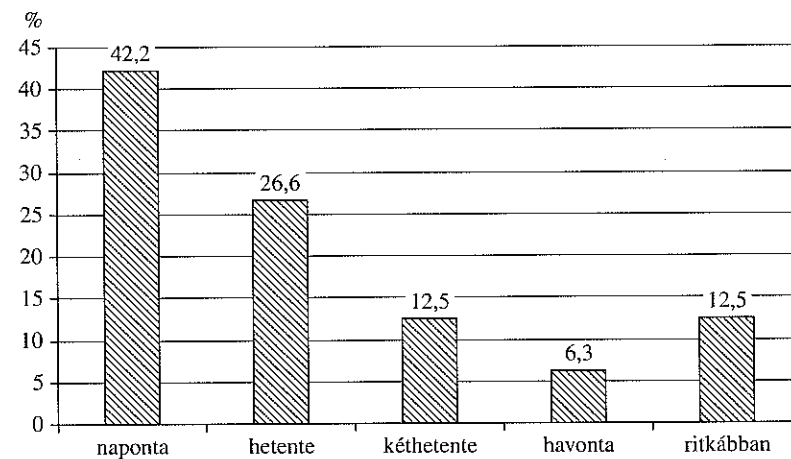
WRAY, Sharon

2003 *Women Growing Older: Agency, Ethnicity and Culture*. *Sociology*, 37, 3, August, 511–527.

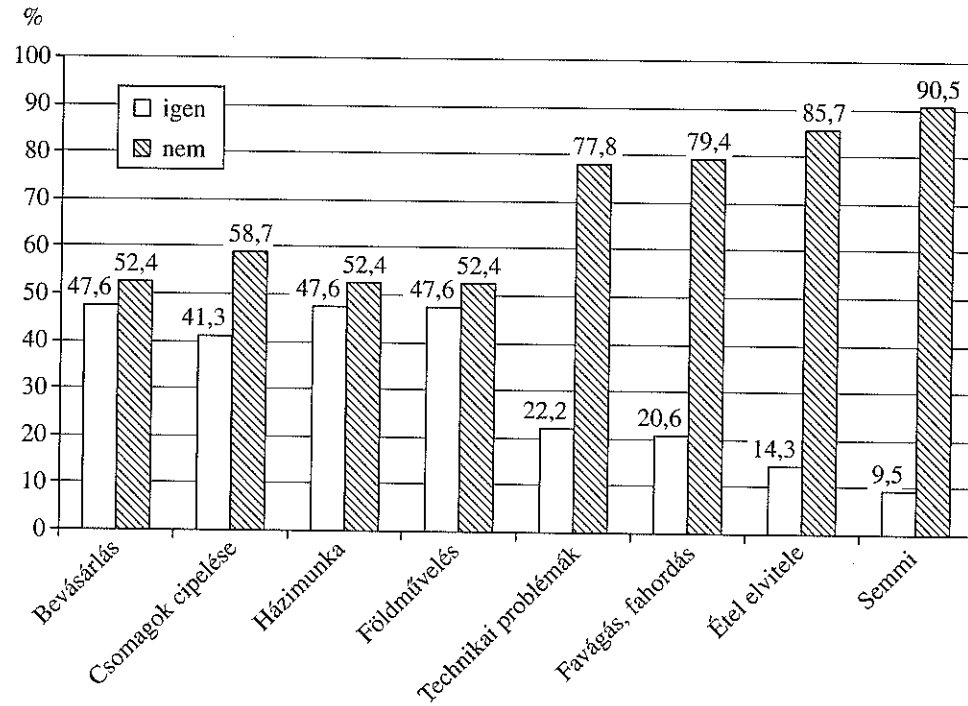
MELLÉKLETEK

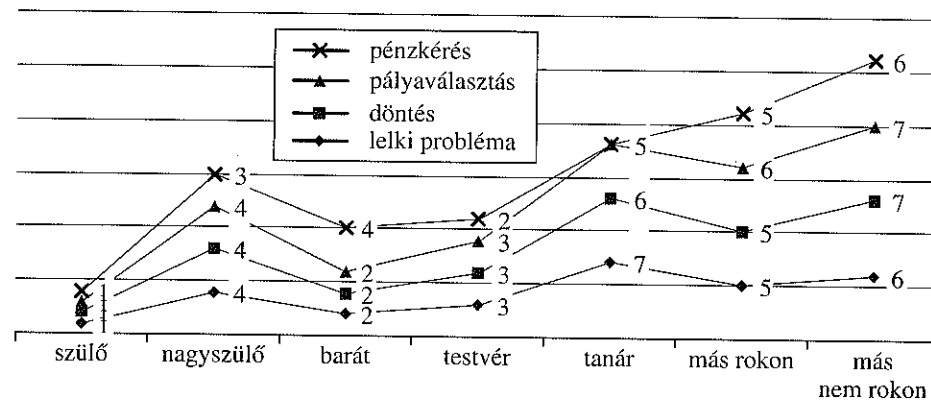
1. melléklet. Az attitűdkijelentések elfogadottsága (5-ös skála)

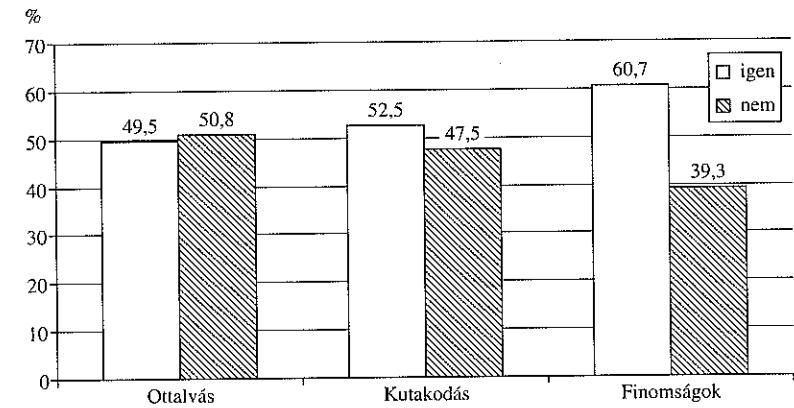
2. melléklet. A találkozások gyakorisága

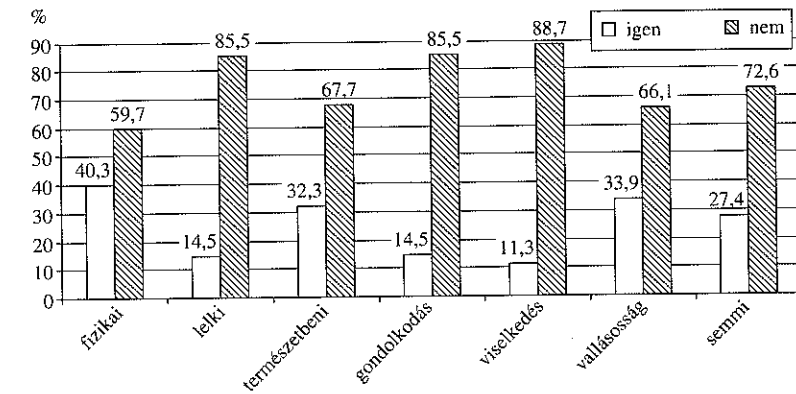
3. melléklet. Unokák feladatai a nagyszülők segítségével

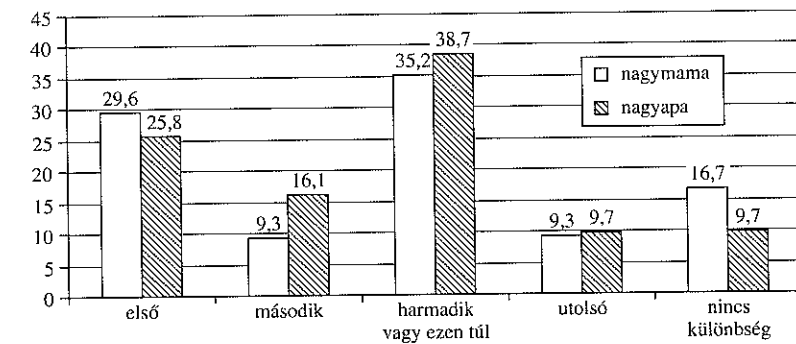
4. melléklet. A közelihez való odafordulás problémás helyzetekben

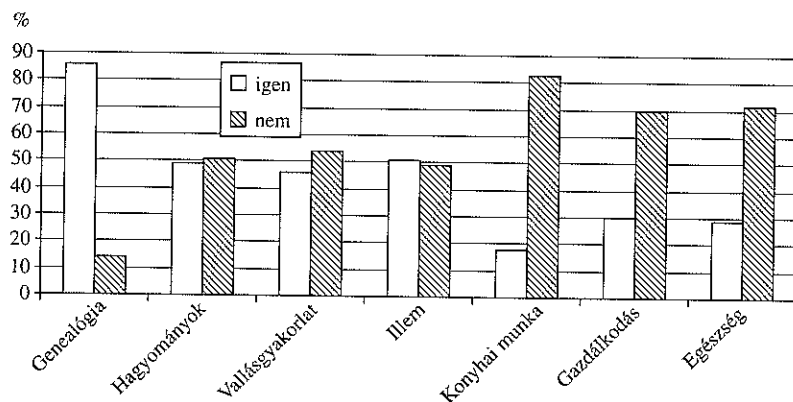
5. melléklet. Rejtett kötelek

6. melléklet. Hasonlóságészlelések az unokák részéről

7. melléklet. A szeretettség mértékének érzékelése

8. melléklet. Az idősek által képviselt tudás elfogadása

	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
Hasznos dolog tanácsokat kérni a nagyszülöktől.	,693		
Akkor is tanácsot adnak a nagyszülők, amikor nem kéne.			,870
El tudom képzelni, hogy felnőttként egy udvaron éljek a nagyszüleimmel.	,623		
Ha megöregszem, szeretnék ugyanolyan nagymama/nagyapa lenni, mint a nagyszüleim.	,660		
Az időseknek a halálra kell készülniük, már nincsenek feladataik az életben.		,537	
Ahogy az ember öregszik, magára marad.	-,404		
Az öregek unalmasak.	-,302	,623	
A nagyszülők megértőbbek és türelmesebbek, mint a szülők.	,322		,350
Az idősek terhet jelentenek a család számára.		,695	

Extraction Method: Principal Axis Factoring. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a Rotation converged in 4 iterations.

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,661
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	104,479
	df	36
	Sig.	,000

9. melléklet. Faktoreredmények. Rotated Factor Matrix

TÜNDE TURAI

GRANDPARENTS AND GRANDCHILDREN: ON THE TWO POLES OF A RELATIONSHIP

Analysis with Two Methods

The discourses regarding aging and old age are mostly negative, the aspects stressing the disadvantages and difficulties of old age are more emphasised, together with the ones that foreground the losses suffered by those who enter this phase of the life-course. But this approach results in a narrow angle, also hindering the differentiated and sophisticated interpretation of the elderly. There are two possibilities to enlarge the perspective. The first one is to stress those positive contents that are attached to the former stages of life in the constructions of the life-course, and which are part of the old age, too. This solution can offset the very concept that these values disappear with time and the elderly are unable to keep them. The second possibility that helps us rethink and overwrite the unfavourable image of this age is by emphasizing the casual contents characteristic to the discourse upon this last stage of life. My paper chooses this latter approach: I wish to contribute to the interpretations regarding the old age with the analysis of the grandparent-grandchild relationship. The field of research at issue is a village from Sălaj county (Romania). From a methodological point of view I employ two possibilities of gathering data and interpreting them: field research (interviews, participant observation) and survey analysis.